

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

Facultat de Filosofia i Lletres

Departament d'Art

ART I ESGLÉSIA
A LA MALLORCA DEL SEGLE XVI
A TRAVÉS DE LES VISITES PASTORALS
DEL BISBE JOAN VIC I MANRIQUE
(1573-1604)*

Màster Oficial en Patrimoni Artístic a Catalunya

Treball de Recerca

Alumne: Bartomeu Martínez Oliver

Direcció: Dr. Marià Carbonell Buades

Co-direcció: Dr. Gabriel Seguí Trobat

Barcelona

2008

*El treball d'investigació i recerca del doctorand i historiador de l'art Bartomeu Martínez Oliver (Inca, 1978) titulat *Art i Església a la Mallorca del segle XVI a través de les visites pastorals del bisbe Joan Vic i Manrique (1573-1604)* fou presentat el dia 15 de setembre de 2008 a les 12 hores en el departament d'Art de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) i obtingué la qualificació **d'Excel·lent (nota 10)** del següent tribunal: Dr. Bonaventura Bassegoda i Hugas (Doctor en Història de l'Art i Catedràtic d'Història de l'Art de la UAB), Dra. Maria Garganté Llanes (Doctora en Història de l'Art, professora de la Universitat de Barcelona UB i membre del Centre d'Art d'Època Moderna de la Universitat de Lleida) i Dr. Marià Carbonell Buades (Doctor en Història de l'Art, professor titular d'història de l'art de la Universitat Autònoma de Barcelona UAB i director de la recerca).

Bartomeu Martínez Oliver, premi extraordinari (Matrícula d'Honor) a la Universitat de les Illes
Balears (UIB) ha obtingut la *Beca de Formació de Personal Investigador (FPI)*
del Ministeri de Ciència i Innovació
per realització de la seva tesi doctoral (2008-2012) en el Departament d'Art de la
Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)

Sumari

I. Primera part: Estat de la qüestió	
1. Prefaci.....	6
2. Introducció.....	12
3. La visita pastoral, font documental per a la història d'art.....	21
4. Historiografia de la visita pastoral.....	28
II. Segona part: l'Església mallorquina i l'episcopat del bisbe Joan Vic i Manrique (1573-1604)	
5. El context eclesiàstic a la Mallorca tridentina.....	39
6. La prelatuura de Joan Vic i Manrique: de rector de la Universitat de Salamanca a bisbe de Mallorca.....	48
6.1. Antecedents genealògics de la família Vic i l'etapa a Salamanca	
6.2. Un episodi historiogràfic incert: ambaixador de Felip II a Roma	
6.3. Joan Vic i Manrique, bisbe de Mallorca (1573-1604)	
6.3.1. La reforma del clergat	
6.3.2. L'atenció a la reforma litúrgica i la celebració del culte	
6.3.3. Els ordes religiosos	
6.3.4. La relació amb el seu germà Lluís Vic i Manrique, virrei de Mallorca (1584-1594)	
6.4. Fi d'un llarg pontificat: Joan Vic i Manrique, arquebisbe de Tarragona (1604-1612)	
7. El bisbe Vic i l'art.....	76

III. Tercera part: Les visites pastorals i altres fonts documentals de l'episcopat de Joan Vic i Manrique a Mallorca entre 1573 i 1604

8. Introducció: les visites pastorals posttridentines de Joan Vic i Manrique, símbol del nou poder episcopal.....	99
8.1. Metodologia	
8.2. Fonts documentals per a l'estudi del patrimoni artístic mallorquí del segle XVI i XVII: Les visites pastorals del bisbe Joan Vic i Manrique (1573-1604)	
8.3. Les visites pastorals a la diòcesi de Menorca (1573-1604)	
8.4. Les visites <i>ad limina apostolorum</i> a la Santa Seu de Roma (1590 i 1594)	
8.5. Els Sínodes Diocesans (1589, 1592 i 1597): instruments de reforç de l'autoritat eclesiàstica	
9. Conclusió.....	125
10. Bibliografia general.....	128
11. Bibliografia específica sobre les visites pastorals.....	142
12. Annexos: les visites pastorals de les parròquies d'Inca (1578 i 1581) i Búger (1596).....	159

Relació de Sigles

AAEV	Arxiu Ambaixada d'Espanya davant el Vaticà
ABLL	Arxiu de la Baronia de Llaurí
ACSM	Arxiu Capitular Seu de Mallorca
ADM	Arxiu Diocesà de Mallorca
AHAT	Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona
AHIg	Anuario Historia de la Iglesia
AHN	Archivo Histórico Nacional (Madrid)
AMC	Arxiu Municipal de Ciutadella
AMSE	Arxiu Monestir de Santa Elisabet
ARM	Arxiu del Regne de Mallorca
ARV	Arxiu Regne de València
ASV	<i>Archivo Secreto Vaticano</i>
AUSA	Arxiu Universitat de Salamanca
BSAL	Butlletí Societat Arqueològica Lul·liana

I. PRIMERA PART:

ESTAT DE LA QÜESTIÓ

1. Prefaci

L'origen d'aquesta investigació es remunta dos anys enrere en la celebració del XVI Congrés Nacional d'Història de l'Art titulat *La Multiculturalitat en les arts i l'arquitectura a les Canàries*.¹ Una de les fonts presentades que em va atreure per la seva originalitat temàtica va ser la ponència realitzada deu anys abans, l'any 1996, pel doctor Marià Carbonell Buades al XI Congrés CEHA titulada *El Mediterraneo cercano: Juan Vic i Manrique (1530-1611) y algunos intercambios artísticos entre Valencia y Mallorca*.² En aquest estudi l'autor apunta que "es indudable que el obispo Vic i Manrique ejerció de catalizador de los intercambios entre Valencia y Mallorca, generando una corriente de simpatía artística en ambos sentidos"³. Durant els trenta-un anys de pontificat mallorquí va dur a terme dues reformes bàsiques que incidiren en l'eclosió d'una extensa producció artística: la reforma del clergat i la reforma litúrgica herència dels decrets promulgats al Concili de Trento. El pare Miquel Batllori, en el marc d'una conferència llegida a la parròquia de santa Eulàlia de Palma el 12 de febrer de l'any 1946 afirmà que "comprentent en conjunt les tres convocatòries del Concili de Trento (la de Pau III, de 1545 a 1547; la de Juli II, de 1551 a 1552, i la de Pius IV, de 1562 a 1563) podem comprendre el naixement de la nova

¹ MARTÍNEZ OLIVER, Bartomeu: "La influencias artísticas foráneas en la isla de Mallorca. El mecenazgo del obispo Juan Vic i Manrique (1573-1604) impulsor del culto a la Inmaculada Concepción" a *Actas del XVI Congreso Nacional de Historia del Arte. La multiculturalidad en las artes y la arquitectura*, Tomo I, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, p. 337-344.

² CARBONELL BUADES, Marià: "El Mediterraneo cercano: Juan Vic i Manrique (1530-1611) y algunos intercambios artísticos entre Valencia y Mallorca" a *Actas del XI Congreso CEHA. El mediterraneo y el arte español*, Valencia, 1996, p. 134-139.

³ CARBONELL BUADES, Marià: *op. cit.*, p. 138.

Mallorca, àuria i renaixentista”⁴. La implantació de la reforma tridentina es feia sentir a Mallorca amb una gran necessitat. La crisi que va patir l’Església a l’època del Renaixement s’havia manifestat a l’illa d’una forma molt directa i gairebé no s’havia fet perceptible l’esperit reformador que va alenar a Espanya en temps dels Reis Catòlics (1452-1516).⁵ El pare Josep Amengual ens explica que aquest context de l’Edat Moderna a Mallorca “no es pot conèixer sense mesclar les aigües de tres caus, teòricament complementaris: els sínodes diocesans, preceptuats per a cada any, les visites pastorals i les visites *ad limina apostolorum*, que tenien una freqüència quadriennal”⁶. Així, la visita pastoral, institució medieval i centre gravitatori d’aquest treball de recerca, entesa com la visita anual que cada bisbe realitzava a la seva diòcesi, en la que inspeccionava l’estat material i religiós del clergat, del poble, de les institucions i, finalment dels llocs i objectes de culte; fou reforçada a l’inici de l’Edat Moderna gràcies al dinovè Concili ecumènic citat anteriorment pel pare Batllori. És en aquest sentit que, baix l’impuls de bisbes renovadors o “ideals” com el valencià Joan Vic i Manrique, bisbe de Mallorca entre els anys 1573 i 1604, ens han arribat abundants sèries documentals de visites pastorals que romanen als arxius diocesans i parroquials que posen en evidència, tal com ha indicat Peter Burke⁷ per a l’època moderna, els esforços eclesiàstics de recollir tota mena d’informacions amb l’objectiu de millorar el control dels temples i del seu patrimoni artístic.

⁴ BATLLORI Miquel: *Les reformes religioses al segle XVI*, volum VI, Biblioteca d’Estudis i Investigacions (23), València, 1996, p. 223.

⁵ Sobre l’estat religiós de Mallorca abans de la reforma tridentina es pot consultar la monografia de VICH SALOM, J.: “Miscelánea tridentina mayoricense” a *BSAL*, XXIX, 1945, p. 521-665.

⁶ AMENGUAL BATLE, Josep: *Història de l’Església a Mallorca. Del Barroc a la Il·lustració (1563-1800)*, volum II, Leonard Muntaner editor, Palma, 2002, p. 8.

⁷ BURKE, Peter: *Historia social del conocimiento. De Gutenberg a Diderot*, Paidós editorial Barcelona, 2002, p.159-161.

Ens manquen visions globals i actualitzades d'un període tan interessant si volem conèixer millor la societat mallorquina a finals del segle XVI i principis del XVII. Això no obstant, a més de quaranta anys de l'edició completa de les visites pastorals del predecessor de Joan Vic i Manrique a la seu episcopal, Mons. Diego de Arnedo⁸, sembla escaient estudiar la figura del bisbe Vic i la seva relació amb el patrimoni illenc del segle XVI a través de les visites pastorals d'entre els anys 1573 i 1604.

Per acabar vull agrair l'ajuda inestimable i desinteressada de les següents persones i institucions que han col·laborat en aquest treball de recerca: en primer lloc, amb especial gratitud, al Dr. Marià Carbonell Buades, professor titular del Departament d'Art de la Universitat Autònoma de Barcelona, per la direcció d'aquest treball de recerca, per l'originalitat en l'enfocament metodològic i historiogràfic de la investigació, per les múltiples orientacions en qüestions documentals del segle XVI i XVII, per obrir nous horitzons d'apropament a l'art religiós de l'Edat Moderna a Mallorca, per l'ajuda incondicional per aconseguir la beca FPI pre-doctoral a la UAB i la meua integració acadèmica al departament; i finalment, pels estímuls, crítiques, amistat i paciència demostrada en tot moment.

Al Dr. Gabriel Seguí Trobat, professor de la Facultat de Teologia de Catalunya i membre de l'Associació Catalana d'Estudis litúrgics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, per la seva co-direcció del treball, les indicacions paleogràfiques i dubtes de transcripció, les orientacions litúrgiques i teològiques, qüestions relacionades amb la temàtica de les visites pastorals, la història de l'Església i arxivística, el seu encoratjament, les llargues converses per a confrontar idees i el seu savi criteri.

⁸ PÉREZ MARTÍNEZ, Llorenç: *Las visitas pastorales de don Diego de Arnedo a la diócesis de Mallorca (1562-1572)*, Palma, 1963.

Amb ells dos he establert un pont de comunicació i intercanvi d'opinions que ha estat altament fructífer.

A l'amic Dr. Josep Amengual Batle, doctor en Teologia i Història, Superior General de la Congregació de Missioners dels Sagrats Cors per les seves reflexions al voltant de la història de l'Església a Mallorca a l'època del Renaixement i Barroc i per la seva facilitació en documentació inèdita amb total desprendiment. Al Dr. Guillem Pons Pons, doctor en Història de l'Església i rector de Sant Climent (Menorca) per totes les seves atencions cordials i amistoses a les múltiples visites a l'illa de Menorca i, en especial, per la facilitació dels estudis realitzats a Roma sobre la figura de Vic i Manrique. Al Dr. Antoni Pérez Ramos, per la seva erudició i noves perspectives jurídiques en referència als sínodes diocesans de l'època de Vic i Manrique. Agraïment especial i sincer al Sr. César Murillo, responsable i director de l'Arxiu Diocesà de Mallorca (ADM), per totes les atencions prestades en l'accés directe a la documentació eclesiàstica de Mallorca i pel gran encert d'haver posat en marxa la digitalització dels inventaris de visites pastorals de Vic i Manrique (1573-1604). A Mn. Santiago Cortès Forteza, responsable del patrimoni cultural i arxivístic del monestir de Sant Bartomeu d'Inca, per facilitar-me bibliografia específica sobre visites pastorals, per mostrar-me els registres de visites de la ciutat custodiats a l'Arxiu Diocesà de Mallorca i, molt especialment, per la companyia en la visita a parròquies, convents i monestirs d'Inca i comentar-me aspectes concrets de gran vàlua per aquest treball de recerca. A l'amic i professor Dr. Miquel Deyà Bauzà, doctor en Història i professor d'Història moderna a la UIB, per les múltiples explicacions de la incidència de la monarquia de Felip II a Mallorca i el context social, econòmic i religiós del segle XVI i XVII mallorquí.

Als responsables i personal de la Biblioteca d'Humanitats de la UAB que han atès molt amablement les innombrables peticions documentals. A la Sra.

Victòria Barcinas Cuevas, cap de secció de l'Arxiu Històric i Biblioteca Pontifícia de la Universitat de Salamanca per l'accés als llibres de matrícula i de claustres, encara no buidats, de Joan Vic i Manrique quan era rector de dita Universitat. Al Sr. Manuel Maria Fuentes Gasó, director de l'Arxiu Històric de l'Arquebisbat de Tarragona per les seves indicacions en relació al fons conservat de la figura del bisbe Vic i Manrique durant la seva etapa entre el 1604 i 1661.

Molt especialment a tot el personal i direcció de la Biblioteca Diocesana de Mallorca per totes les seves orientacions bibliogràfiques i la consulta del *Manuale Episcoporum* de Bartolomeo Gavanto de 1685. A tot el personal de la Biblioteca Nacional de Madrid per totes les seves facilitats. També al director de l'Arxiu secret del Vaticà, Sergio Pagano, per informar-nos molt ràpidament de les referències catalogades de les *visites ad limina* de Vic i Manrique conservades a Roma. A l'historiador italià de Bèrgam, Bruno Felice Duina per l'accés a l'estudi publicat fa cinc anys al voltant de *La comunità di Ardesio nelle visite pastorali del XVI secolo (1520-1602)*, tot un referent en metodologia, estructura i fonts documentals. Als especialistes en visites pastorals, Drs. Xavier Solà Colomer (*La reforma catòlica a la muntanya catalana a través de les visites pastorals: els bisbats de Girona i Vic, 1587-1800*, 2005) i Lluís Monjas Manso (*La reforma eclesiàstica i religiosa de les diòcesis tarraconenses a la baixa Edat Mitjana a través de les visites pastorals*, 2004), autors de tesis doctorals orientades a l'estudi d'aquesta font documental eclesiàstica amb tantes possibilitats d'estudi i recerca multidisciplinàries. Als doctors en Història moderna per la Universitat de Múrcia, Srs. Antonio Irigoyen López i José Jesús García Hourcade, autors de *Visitas Ad Limina de la diòcesis de Cartagena (1589-1901)*, 2001; per les seves indicacions en el tractament de les visites pastorals *ad limina* i les possibilitats vers la història de l'art. A l'amic, Bartomeu Oliver Martín, professional de la comunicació i disseny, per l'elaboració i digitalització dels annexos que complementen aquest treball de recerca.

Aquest treball de recerca té, finalment, un deute de reconeixement amb totes aquelles persones que formen part d'una comunitat científica que han tractat la temàtica de visites pastorals, atès que, sense les seves aportacions prèvies, el tema d'estudi que ens ocupa no s'hauria pogut plantejar.

Molt especialment a la meva família i na Teresa, per tot el temps que els ha robat aquest treball i la permanent comprensió amb què han acceptat angoixes i absències.

A tots ells moltes gràcies pel seu interès i ajut.

Bellaterra, Campus de la UAB, setembre de 2008

2. Introducció

Les visites pastorals són considerades un gran instrument de reforma. A Mallorca, al cap de molts d'anys de bisbes absentistes⁹, les visites suposaren un primer contacte del bisbe amb el poble i un dels mitjans més importants de què se serví el Concili de Trento (1545-1563) per implantar dita reforma.

Els bisbes, per si mateixos o bé per mitjà del seu vicari general o d'un visitador, visitaven totes les esglésies parroquials, esglésies sufragànies que contenien el patrimoni artístic i religiós¹⁰: sagrari, pila baptismal i altar; pel que fa a la sagristia (ornaments litúrgics, vasos sagrats i estris per al culte com calces, copons, custòdies, patenes, creus processionals, encencers, etc.) sants olis, veracreu, reliquiari, tovalles, corporals, purificadors, canelobres, llibres litúrgics, llibres de cor i llibres sacramentals (baptismes, confirmacions, matrimonis, difunts o mandes pies). Les visites pastorals, per una banda, esdevenen un instrument eficaç de govern eclesiàstic del territori, i per l'altra, "observen el funcionament de les obrerries, en estreta relació amb les universitats, així com les confraries parroquials, l'atorgació de diversos privilegis a les famílies benestants de les parròquies i, finalment, els mecanismes que s'arbitraven per afrontar les despeses extraordinàries

⁹ Segons Llorenç Pérez Martínez " Encontramos entre los eclesiásticos, nombres de cardenales como Julio de Médicis (1517-18), Alejandro de Cesarinis (1519), Nicolás de Flisco (1524) (...) El absentismo de estos beneficiados, cuya lista podría aumentarse mucho más y a la cual tendríamos que añadir los nombres de aquellos, aunque eran de Mallorca, residían en la corte pontificia, causaba grave perjuicios no sólo de las almas, que pasaban muchos años sin conocer a su pastor, sino también a la economía del país, ya que los capitales dotales de los beneficios salían fuera del reino de Mallorca". Veure més a PÉREZ MARTÍNEZ, Llorenç: *Las visitas pastorales de don Diego de Arnedo a la diócesis de Mallorca (1562-1572)*, Palma, 1963, p. 24-25.

¹⁰ CORTÈS FORTEZA, Santiago: "Les visites pastorals a Inca (1563-1904)" a *Jornades d'Estudis Locals d'Inca*, volum VII, Inca, 2007, p. 129-132.

derivades de la construcció de nous retaules, ampliació i construcció de nous temples”¹¹.

En aquest sentit, des del punt de vista de la història de l’art, la font documental religiosa ha estat utilitzada, fins avui, àmpliament per qualsevol estudiós interessat en fer un estudi monogràfic sobre un edifici religiós i la seva evolució arquitectònica o el seu parament i aixovar litúrgic.¹²

A Catalunya, tal vegada, l’erudit eclesiàstic que es va beneficiar més de la renovadora conjuntura europea en combinació de tècniques positivistes de treball amb finalitats de caire més apologètic va ser el vigatà Josep Gudiol.¹³ A començaments de segle XX va ser un pioner en emprar les visites pastorals per a reconstruir i precisar l’evolució de l’arquitectura, la retaulística, la pintura, les arts sumptuàries, el mobiliari i les arts industrials.

Alguns historiadors de l’art catalans del segle XX, l’han utilitzada profusament. És el cas d’investigacions en paral·lel, però convergent en les conclusions, del Dr. Joan Bosch (1994)¹⁴ pel que fa a l’escultura i de la Dra. Magdalena Maria (1994)¹⁵ referent a l’arquitectura. Ambdós analitzen en

¹¹ PUIGVERT, Joaquim M. (editor): *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l’època contemporània*, Universitat Girona – Diputació Girona, 2003, p. 33.

¹² Citar aquí les moltíssimes monografies que ho han fet resulta pràcticament impossible, però un bon exemple d’aquest ús ens l’ofereix, de manera compendiada, el *Catàleg Monumental de l’Arquebisbat de Barcelona. Vallès oriental* coordinat per Josep M. Martí Bonet l’any 1981.

¹³ Així, Josep Gudiol afirma que “(...) en les visites pastorals del bisbat de Vic del 1604, sovint s’ordena que es fassi (sic) un confessionari en forma se usen en la Seu de Vic. De la visita de l’any 1696 es dedueix que encara hi havia moltes esglésies que no tenien confessionari (...)”; veure més a GUDIOL, J.: *Nocions d’Arqueologia sagrada catalana*, Vic, Balmesiana, 1933, (2^a ed.), II Vol., p. 676.

¹⁴ BOSCH, J.: *Els Agustí Pujol i l’escultura a la Catalunya del seu temps*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2 volums, 1994.

¹⁵ MARIA, M.: *Religión, sociedad y arquitectura: las iglesias parroquiales en Cataluña (1563-1621)*, tesi doctoral, Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya, 1994.

sengles tesis doctorals les visites pastorals, majoritàriament del bisbat de Barcelona i Tarragona, per tal de reconstruir el marc socioeconòmic i religiós en què es desenvolupava l'escultura catalana, en especial, la dels Agustí Pujol i la introducció i difusió dels nous models italians d'arquitectura, des de finals del segle XVI i a principis del segle XVII.¹⁶ En definitiva, des de la disciplina de l'art, podem entendre l'estudi de les visites pastorals com un finestral magnífic per analitzar com l'Església aconseguia concentrar a favor del temple i de la riquesa patrimonial, l'explotació de recursos de les comunitats parroquials i les confraries.

Recentment, la doctora Yolanda Gil (2001)¹⁷ ha presentat una tesi doctoral titulada *Arquitectura de la época barroca en Castellón*, on s'analitza l'arquitectura de la segona meitat del segle XVII i el segle XVIII dels territoris valencians de l'antiga diòcesi de Tortosa. La investigació analitza com els canvis en la litúrgia influïren en la distribució de l'espai als temples a través de les visites pastorals.

Tot i que a través de l'anàlisi de les visites pastorals es fa molt difícil seguir l'itinerari vital d'un pintor, d'un escultor o d'un arquitecte¹⁸; sí que permeten observar com s'apliquen i concreten els decrets de Trento i entendre les bases materials i espirituals, els mètodes de gestió i finançament dels

¹⁶ Els doctors Joan Bosch i Magdalena Maria constaten com les visites pastorals registren el creixement demogràfic que s'experimentà aleshores, en la mesura que es feia necessari ampliar o construir nous temples; procés que al seu entorn, provocaria una gran demanda de parament litúrgic, de retaules i de pintures. Veure PUIGVERT, Joaquim M. (editor): *op. cit.*, p. 37-39.

¹⁷ GIL SAURA, Yolanda: *Arquitectura de la época barroca en Castellón*, Universitat de València, tesi doctoral inèdita, 2001.

¹⁸ Per aquesta línia d'investigació és més recomanable la documentació que ens proporcionen els protocols notariais com fa, per exemple, el doctor en història de l'art Marià Carbonell Buades, en el seu llibre *Art del cisell i de relleu. L'escultura mallorquina del segle XVII*, José de Olañeta editor, 2002, p. 83-127; on analitza en el darrer capítol la trajectòria professional de més de quinze artistes del segle XVII mallorquí (p. 83-127).

encàrrecs de l'art religiós, sobretot, a partir de la incidència reiterada dels bisbes.¹⁹

Nosaltres ens centrarem en la figura del bisbe valencià Joan Vic i Manrique que governà la diòcesis de Mallorca entre els anys 1573-1604 i que es converteix en un vertader generador d'art. Tal i com afirma el doctor Marià Carbonell Buades “per copsar la necessitat de revisar la situació econòmica de Mallorca del primer Siscents hauria de ser suficient un repàs de les fundacions religioses posteriors en poc temps a la celebració del Concili de Trento, i en aquest sentit, la dotzena llarga de convents i monestirs que daten de l'època del bisbe Joan Vic Manrique”²⁰.

En aquest procés intervenien de forma decisiva alguns particulars que disposaven de suficient excedent financer. Marià Carbonell incideix en el mecenatge de Vic i Manrique “(...) ja que sufragà una obra dispendiosa com és el portal major de la Seu de Palma, qui també s'esmerçà diners en obres com la cartoixa de Valldemossa i, a Palma, dels convents de Jesús, de Sant Jeroni i de sant Domingo”²¹.

L'estudi de les visites pastorals dels bisbes mallorquins comença amb l'edició completa per part de Llorenç Pérez Martínez (1963)²² de *Las visitas*

¹⁹ En aquest treball de recerca veurem com durant l'episcopat del bisbe de Mallorca Joan Vic i Manrique (1573-1604) s'encarreguen algunes de les obres artístiques més importants del patrimoni artístic mallorquí del segle XVI.

²⁰ CARBONELL BUADES, Marià: *Art del cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, José de Olañeta editor, Palma, 2002, p.9.

²¹ CARBONELL BUADES, Marià: *op. cit.*, p.9.

²² Historiador, arxiver, bibliotecari, editor i lul·lista (Muro 1928 – Barcelona 1992) destacà com investigador centrant els seus estudis en la història eclesiàstica mallorquina al voltant de la figura del primer bisbe posttridentí publicant l'obra completa de *Las visitas pastorales de don Diego de Arnedo a la diòcesis de Mallorca (1562-1572)*, Monumenta Maioricensia, I-II volums, Palma, 1963

pastorales de don Diego de Arnedo a la diócesis de Mallorca (1562-1572) on publica les cinc visites pastorals realitzades al llarg dels deu anys que durà el seu episcopat.²³ A través d'aquest estudi del primer bisbe de Mallorca posterior a Trento, coneixem la implicació del prelat en qüestions de patrimoni artístic sobretot, en el tema essencial de la capacitat dels temples degut a l'afluència de fells al culte. Segons Llorenç Pérez, "en su visita a todas las iglesias de Mallorca, don Diego de Arnedo se dio cuenta de que muchos templos eran insuficientes para acoger a todos los fieles, y en su primera visita pastoral en Artá (6 de mayo de 1563) manda que la iglesia parroquial sea ampliada, obligando a los jurados de la villa a cumplir el encargo bajo la pena de 20 escudos de multa (...) Igualmente en Inca (7 de octubre de 1563) quiere que la iglesia sea ampliada ya que es tan pequeña que mucha gente se ve obligada a ir a otras iglesias (...)".²⁴

Posteriorment, Josep Estelrich Costa (1996)²⁵ treballant en la catalogació de l'Arxiu parroquial de la vila de Sant Joan a Mallorca, va descobrir un manuscrit²⁶ que conté les actes d'una visita pastoral del bisbe fra Joan de Santander (1632-1644) a la major part de les parròquies de la part forana de Mallorca l'any 1641. L'estudi titulat *Visita pastoral a les parròquies de la part forana*

i "Diego de Arnedo, Obispo de Mallorca, reformador tridentino. Datos para una biografía" a *Anthologica Annua*, número 6, Roma, 1958, p. 123 – 182.

²³ Segons Santiago Cortès, "la primera la realitzà personalment i les altres quatre, per mitjà del seu familiar, el Dr. Llorenç Foncilles, que era rector de la vila de Sineu". Veure CORTÈS FORTEZA, Santiago: *op. cit.*, p. 131.

²⁴ PÉREZ MARTÍNEZ, Llorenç: *op. cit.*, p. 61.

²⁵ ESTELRICH COSTA, Josep: *Visita pastoral a les parròquies de la part forana de Mallorca de l'any 1641*, Centre d'Estudis Locals Ximbellí, Inca, 1996.

²⁶ Durant el seu episcopat acomplí tres visites pastorals a les parròquies de l'illa: la primera (1633-34), la segona fou acabada pel novembre de 1638, i la tercera, a la que es refereix el citat manuscrit començà a la Seu de Palma el 22 d'octubre de 1639. El document inclou les actes de les dues etapes d'aquesta tercera visita. Veure més a ESTELRICH COSTA, Josep: *op. cit.*, p. 3-4.

de Mallorca de l'any 1641 informa de com a mitjan segle XVII, la repetició de les Ordenacions a totes les parròquies, palesen les deficiències existents i els punts de major atenció dels visitadors, curosos d'estimular el compliment de les constitucions sinodals promulgades pel bisbe Joan de Santander en el sínode diocesà celebrat a la Seu del 9 al 13 de setembre de 1636²⁷. Un dels punts de major interès per a la història de l'art mallorquí en aquesta visita esdevé quan es fa incidència en la promoció i dignificació del culte, com també, la celebració de sagraments. Segons Estelrich "(...) cal atendre la reparació i guarniment d'altars i capelles, restauració i nova confecció d'ornaments i vasos sagrats, adamentament del Sagrari, la pila baptismal i adquisició de llibres de cant pel cor (...) També les actes d'aquesta visita pastoral ens permet conèixer l'extensió i popularitat de la devoció a alguns sants i advocacions populars materialitzada a capelles i retaules"²⁸.

Onze anys després, la darrera aportació a la historiografia mallorquina és el compendi de visites pastorals que ens ofereix el prevere montuïrenc Bartomeu Moll Ribas (2007)²⁹ en la publicació *Les visites pastorals a la parròquia de Montuïri* on recull la vida parroquial de la vila i la seva evolució durant quatre segles. És molt interessant trobar notícies documentals del pas de Joan Vic i

²⁷ *Synodus Diocesana Maioricensis celebrata anno, praeside Illmo. Ac Rdmo. D. Frate Joanne a Santander*. ADM. Mallorca. 1636.

²⁸ ESTELRICH COSTA, Josep: *op. cit.*, p. 4-5. De les esglésies visitades, vint-i-cinc tenien capella de les Ànimes, vint-i-tres hi tenia capella de la Mare de Déu del Roser, vint de sant Antoni, catorze capelles dedicades al Nom de Jesús i la Mare de Déu Assumpta, tretze sant Sebastià. Els sants Abdó i Senén, patrons d'Inca, tenien també capella a Porreres i Lluçmajor.

²⁹ MOLL RIBAS, Bartomeu: *Les visites pastorals a la parròquia de Montuïri*, Ajuntament de Montuïri, Inca, 2007.

Manrique³⁰ per Montuïri sobretot a la tardor, que el posava en contacte amb els preveres i els fells per estudiar els seus problemes i necessitats³¹. Aquesta nova visió de l'Església mallorquina posttridentina estableix un nou lligam: el rector, exemple de nou sacerdot, santedat, mestre de doctrina i caritat i el fel. En aquest sentit, Bruno Felice afirma que "Il concilio di Trento, nella nuova visione della struttura della Chiesa, assegna al sacerdote, ed al parroco in particolare, un nuovo ruolo che veramente lo pone al centro della vita della comunità cristiana"³².

Es conserven les actes de cinc visites efectuades a aquella i com manifesta Bartomeu Moll " les notícies sobre patrimoni artístic són abundoses: visites a l'altar major, capelles dedicades a sants, repeteix algunes ordenacions fetes pel seu antecessor Diego de Arnedo i que no s'han complides, com posar un cobertor de cuir damunt els altars, tapar les capelles amb cortines, fer una barqueta de plata, una creu de plata per la Veracreu (...) adobar el paviment de l'església i acabar el campanar, fer un nou sagrari per al monument del Dijous Sant (...) i referent al puig de Sant Miquel, reparar l'altar de l'església, retirar la imatge de la Mare de Déu perquè està rompuda i fer una braços nous al Nin Jesús"³³.

³⁰ Les visites pastorals de Vic i Manrique referents a Montuïri que romanen a l'Arxiu Diocesà de Mallorca (ADM) són dels anys 1576, 1589 i 1596. A l'arxiu parroquial de Montuïri, a la carpeta número 113 hi ha les de 1576, 1581, 1588, 1596 i 1600.

³¹ Joan Vic i Manrique visità l'església de Montuïri en cinc ocasions: la primera, personalment el 5 d'octubre de 1576, la segona, del 28 de febrer al 3 de març de 1581 delegant el Dr. Antoni Martorell, la tercera, personalment els dies 8, 9 i 10 d'octubre de 1589, la quarta, personalment els dies 1, 2 i 3 de febrer de 1596, i la cinquena, el 24 i 25 de novembre de 1600, delegant el Dr. Jeroni Agustí Morlà.

³² FELICE DUINA, Bruno: *La comunità di Ardesio nelle visite pastorali del XVI secolo (1520-1602)*, Bergamo, 2003, p. 28.

³³ MOLL RIBAS, Bartomeu: op. cit., p. 14-15.

Ara ens proposem iniciar la investigació del segon bisbe posttridentí de Mallorca, Joan Vic i Manrique (1573-1604), la figura del qual va ésser estudiada per Guillem Pons Pons³⁴ en tres treballs magnífics i encara vigents. Ara bé, respecte dels treballs esmentats, la nostra recerca és des de la perspectiva específica del patrimoni artístic, vull dir, des de la història de l'art, un aspecte que no va ésser tingut en compte *in extenso et in concreto* a la historiografia mallorquina sobre les visites pastorals que hem citat anteriorment.

Creiem que aquest treball de recerca titulat *Art i església a la Mallorca del segle XVI a través de les visites pastorals del bisbe Joan Vic i Manrique (1573-1604)* presenta un gran interès historiogràfic, en primer lloc perquè és totalment novedós i també, perquè en el seu pontificat s'aprofundí la reforma de l'Església impulsada pel Concili de Trento (1545-1563), des del pensament fins a l'art religiós. L'anàlisi de les visites pastorals de Vic i Manrique ens permetrà resseguir amb rigor un aspecte essencial de la vida eclesiàstica mallorquina en la transició del Renaixement al Barroc, que justament té al Concili tridentí el seu punt d'eclosió.

D'altra banda, caldrà orientar la nostra recerca amb les investigacions ja publicades de l'episcopat immediatament anterior i també, amb nombrosos

³⁴ Pel que fa a la labor de reforma eclesiàstica de Vic i Manrique, Mossèn Guillem Pons, rector actual de la parròquia de sant Climent (Menorca), ha publicat dos títols: el primer, *La reforma eclesiàstica en Mallorca durante el pontificado de D. Juan Vic y Manrique de Lara (1573-1604)*, separata del número 16 de *Anthologica Annua*, Instituto Español de Historia Eclesiàstica, Roma, 1968; i el segon, *La cura de las almas y la vida cristiana del pueblo en Mallorca bajo el pontificado de Don Juan Vic y Manrique de Lara (1573-1604)*, separata del número 18 de *Anthologica Annua*, Instituto Español de Historia Eclesiàstica, Roma, 1971. Finalment, quan estudiem l'episcopat de Vic i Manrique es comprova que en la profunda renovació espiritual realitzada entre 1573 i 1604 van tenir una gran presència els jesuïtes del col·legi Montision fundat a Palma l'any 1561. Pons Pons va publicar *El colegio de jesuitas de Mallorca y el obispo Vic y Manrique de Lara (1573-1604)*, *Archivum Historicum Societatis Iesu*, volum IX, Roma, 1971.

treballs que s'han fet a altres diòcesis de l'Estat espanyol, i específicament a Catalunya. En aquest sentit, hom podrà ampliar així el coneixement real de l'aplicació de la reforma Conciliar, que ha suscitat molts de tòpics dins la historiografia.

Finalment, podem afirmar que aquest treball de recerca és innovador pel tema, però també per l'enfocament metodològic, ja que obre noves vies per conèixer millor l'art eclesiàstic – en el seu cas, de Mallorca al tombant del segle XVII- mitjançant l'anàlisi de les visites pastorals del bisbe Joan Vic i Manrique (1573-1604) o dels seus delegats o visitadors. La seva prelatua va ser extraordinària i, a més de l'enèrgica aplicació dels principis reformadors del Concili de Trento, aquest bisbe - que gaudia d'una conspícua cultura, no debades era nét de Jeroni Vic, ambaixador de Ferran el Catòlic a Roma i important col·leccionista de pintura renaixentista- va ser l'introduïdor de noves devocions³⁵ a l'illa (per exemple, la Immaculada Concepció) i va afavorir intercanvis artístics entre Mallorca i València.³⁶

³⁵ Segons el pare Miquel Batllori “ les devocions populars tenen una íntima connexió amb la història de les confraries i d'altres associacions similars pròpies de l'edat moderna”. Veure BATLLORI, Miquel: *Les reformes religioses al segle XVI*, volum VI, Biblioteca d'Estudis i Investigacions (23), València, 1996, p. 4.

³⁶ Vegeu ponència extensa i documentada d'aquest fenomen de corrents artístics mediterranis a CARBONELL BUADES, Marià: “El mediterráneo cercano: Juan Vic y Manrique (1530-1611) y algunos intercambios artísticos entre Valencia y Mallorca” a *Actas del XI Congreso del CEHA*, València, 1998.

3. La Visita Pastoral, font documental per a la història d'art

La reforma eclesiàstica que va sorgir del debat en el Concili de Trento (13 de desembre de 1545 – 4 de desembre de 1563) va posar les bases necessàries per a la renovació de l'Església en els territoris catòlics³⁷. Aquest marc contextual va ser favorable perquè l'Església catòlica tingués un vertader floriment cultural, artístic i religiós mai vist en centúries enrera.³⁸ D'aquesta manera, la victòria del catolicisme es palesa en dos aspectes: l'esplendor del culte i el floriment de les arts que exalten la puixança cultural.³⁹

³⁷ Com és prou sabut el Concili es va desenvolupar en tres etapes diferents (1545/1547-1551/1552 – 1561/1563) i va resoldre en vint-i-cinc sessions totes les qüestions que havia plantejat l'heretgia i la tant antiga necessitat de reforma, i que s'hauria fet sentir durant tota l'Edat Mitjana: reforma *in capite et in membris*. Des del punt de vista disciplinar es va atendre a la reforma del clergat i la seva dignificació, l'obligació que els bisbes i els rectors de parròquies resideixin al lloc de destí, condicions d'accés al bisbat (edat, títol universitari), en definitiva, dibuixen una estructura eclesial forta. Des del punt de vista dogmàtic, els pares Conciliars van desenvolupar el culte als sants. Vegeu DALMASES, Cándido de: "Significado histórico del Concilio de Trento" a *Catálogo de la exposición bibliográfica del Concilio de Trento celebrada en conmemoración del IV Centenario (1545-1945)*, Barcelona, 1947, p.105-119; GUTIÉRREZ, Constancio: *Españoles en Trento*, CSIC, Valladolid, 1951; JEDIN, Hubert: *Geschichte des Konzils von Trient*, vol. I, Friburg, 1949; ID., *L'évêque dans la tradition pastorale du XVI s.*, Lovaina, 1953.

³⁸ Els segles de les reformes i contrareformes, XVI-XVII, la vida cultural, intel·lectual i política de la corona d'Aragó es trobava força condicionada per la situació i les actituds de tota la monarquia espanyola. Amb aquest context, els bisbes posttridentins com el valencià Joan Vic i Manrique (1530-1612) volgueren crear una nova escolàstica. Veure més a BLANCO TRIAS, Pedro: *Catálogo de los documentos i manuscritos pertenecientes a la antigua provincia de Aragón, de la compañía de Jesús que se conservan en el Archivo Histórico Nacional*, Valencia, 1943.

³⁹ El Concili de Trento tingué molta de cura dels aspectes litúrgics de la reforma eclesial i és en aquest sentit encarrega ala Santa Seu, la publicació dels llibres litúrgics reformats: la del *Missale Romanum* l'any 1570, la publicació del *Pontificale Romanum* (Clement VIII) que contenia formularis pels sacraments reservats als bisbes (1596) i, finalment, el *Rituale Romanum* de 1614.

Mallorca no va ser una excepció. Una part de la història de Mallorca es troba lligada als esdeveniments de la vida parroquial, en consonància a les nostres arrels marcadament religioses, que han anat definint molts aspectes de la vida civil de l'illa. Els bisbes de Mallorca posttridentins, com és el cas de Joan Vic i Manrique (1573-1604) s'adonaren de la importància de la parròquia dins la vida diocesana, i servint-se especialment de les visites pastorals canalitzaren els seus ideals de reforma cap a elles. Les visites pastorals sobre aquest punt eren exhaustives. Com diu el pare Miquel Batllori "una font essencial ha estat la dels llibres de visites pastorals, que serveixen també, i alhora, per a la coneixença de la religiositat del poble, sobretot si hom les acompanya amb la consulta dels llibres parroquials".⁴⁰

Però cal recordar, com assenyala Maria Milagros Cárcel Ortí, que les visites pastorals dels bisbes foren ja pràctica durant l'Edat Mitjana, si bé no varen adquirir el caràcter de norma obligatòria fins després de Trento.⁴¹ A partir del Concili de Trento es convertiran en testimoni evident de l'autoritat del bisbe a la seva diòcesi.

No hem d'oblidar el punt de partida d'aquesta nova era: el *Decret de Reforma, sessió VI (13 de gener de 1547)*;⁴² és important per analitzar les prescripcions reformadores en relació a les visites pastorals.

En primer lloc, els bisbes eren convidats a realitzar una vertadera revisió de tots els títols que tenien beneficis amb la cura de les ànimes i dur a la pràctica amb

Veure més a FERNÁNDEZ CATÓN, J.M.: "El libro litúrgico hasta el Concilio de Trento" a *Historia Ilustrada del libro español (Los manuscritos)*, 1993, p. 401-433.

⁴⁰ BATLLORI, Miquel: *Les reformes religioses al segle XVI*, volum VI, número 23, Biblioteca d'estudis i investigacions 3 i 4, València, 1996, p. 7.

⁴¹ CÁRCEL ORTÍ, MM.: "Las visitas pastorales" a *Boletín castellonense de cultura*, número 58, 1982, p. 713-715.

⁴² No hem d'oblidar que va ser una Reforma de natura teològica i de praxi pastoral. Veure *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, edizione Dehoniana, Bolonya, 1971.

tot el rigor la constitució *ordinarii* de Gregori X, aprovada en el Concili de Lió (1274) i posada de nou en vigor, amb la condició que els bisbes havien de procurar, mitjançant el nomenament de vicaris, que l'atenció de les ànimes no fos descuidada. En aquest sentit, el bisbe Vic i Manrique, en una carta que va dirigir al papa Gregori XIII l'any 1582, afirmava que des de que va ser nomenat pastor de la diòcesi de Mallorca va procurar tenir bons col·laboradors per fer efectiva la seva acció de govern.⁴³ Els noms escollits per ser nomenats vicaris generals foren: Juan Mirana (Salamanca s. XVI? – Palma 1586), Joan Torrens (1548-1611?) i Joan Estelrich (Artà 1566? – Calataiud 1626). També completen la llista de vicaris de la diòcesi el canonge Jeroni Garau (1531-1607), el visitador Jeroni Agustí Morlà i l'ardiaca Gregori Forteza, aquests darrers a l'espera d'una profunda investigació fins ara inexistent. Aquestes persones formaren el govern episcopal amb el bisbe Vic i Manrique (1573-1604) i creiem que, per una futura tesi doctoral, s'hauran de buidar els arxius per aconseguir més informació ja que alguns d'ells com el canonge Garau, entre el 1593 i 1600, patrocinà el retaule de la capella de sant Jeroni de la Seu de Mallorca.

En el camp de les arts i pel que fa a la retaulística a la Mallorca de l'episcopat de Vic i Manrique, aquest gènere artístic va esdevenir privilegiat, la difusió del qual "va rebre un nou impuls arran de l'aprovació del decret tridentí sobre la veneració de les imatges (1563) que pretenia fer front a l'atac

⁴³ Citat a PONS PONS, Guillem: "La cura de almas y la vida cristiana del pueblo de Mallorca bajo el pontificado de Don Juan Vic y Manrique de Lara (1573-1604)" en *Antologica Annuia*, 18, Roma, 1971, p.576. Arxiu Secret Vaticà, *Lettere di Vescovi 1582*, número 10, foli 135: "Beatissime Pater. Cum primum ad episcopalem dignitatem non meis meritis, sed divina favente gratia vocatus sum, non modom meam operam, quo melius meo muneri satisfacerem, sed aliorum etiam virorum industriam adhibendam censui (...)".

iconoclasta dels protestants i evitar els abusos en el culte als sants”⁴⁴. El concili va establir que calia conservar a les esglésies les imatges religioses i venerar-les, no per contenir la divinitat o una virtut transcendent que en justificués el culte, sinó perquè era un instrument per adorar a Crist, la Mare de Déu o els sants, als quals retrataven o volien recordar.

En segon lloc, ordenava la visita pastoral anual per part del bisbe, que havia d’encarregar-se de què els vicaris a qui se les havia assignat beneficis, complissin les seves funcions diocesanes.

I, finalment, en tercer lloc, imposava als bisbes l’obligació de visitar cada any les esglésies exemptes, no subjectes a la seva jurisdicció. Els bisbes com a pastors havien d’exercir la seva autoritat i tenien el deure d’informar-se de les reformes materials que havien de realitzar i de la cura d’ànimes.

La vida cristiana era dirigida, fonamentalment, pels eclesiàstics i la pastoral posttridentina afavorí no solament el culte sinó també les pràctiques de devoció. L’Església tenia una missió molt clara respecte els objectius i fruits que el Concili de Trento havia de donar, sobretot en dues qüestions: els decrets dogmàtics i els de reforma. Entre els segons, destaca la figura de control de les visites pastorals que s’han de realitzar amb freqüència per part dels bisbes o els seus visitadors delegats a totes les parròquies de la seva diòcesi.

Al mateix temps, com assenyalen els doctors José Jesús García Hourcade i Antonio Irigoyen López, “les visites pastorals serviran als pastors i bisbes per conèixer millor l’estat espiritual i material de les diòcesis. D’aquí que, dintre de

⁴⁴ CARBONELL BUADES, Marià: “L’art del renaixement i del Barroc” a DEYÀ BAUZÀ, Miquel (dir.): *Història de les Illes Balears. L’època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004, p. 510.

la historiografia, les visites pastorals arribin a constituir-se com un important mecanisme de control d'una societat totalment sacralitzada".⁴⁵

La reforma incideix ben coherentment en la seva residència al lloc on tenen benefici i la tasca pastoral. Els bisbes, en la seva visita pastoral, s'acosten sovint a les seves feligresies, per fer-se presents, i seguir els ritmes de les reformes.

L'objectiu de la nostra investigació és l'estudi de les múltiples notícies documentals referents al patrimoni artístic que sorgeixen de les visites pastorals a les parròquies de Mallorca entre els anys 1573-1604, ample període de tasca ministerial a la diòcesis de Mallorca del segon bisbe després de Trento Joan Vic i Manrique.

Les visites pastorals de Vic i Manrique no són tota la història de les parròquies de Mallorca, però son un font inicial per començar-ne la recerca i a la vegada, són guia segura per coordinar les notícies que es poden trobar escrites dins una altra tipologia documental.

També serà estudiada la sociologia religiosa de Mallorca ja que a l'època de Vic i Manrique hi ha una gran difusió de renovades devocions religioses. Les visites pastorals ens proporcionen un material estimable per constatar l'evolució de les advocacions religioses, en les seves diferents manifestacions, amb la creació de nous altars, capelles i beneficiats. El canvi més espectacular el protagonitzen dues advocacions, el Roser i sant Isidre. També impulsats per Trento, cal destacar les devocions al Sant Crist, al Santíssim Sagrament i a les Ànimes del Purgatori.

Les visites pastorals són considerades com un gran instrument de reforma tridentina i suposaren un primer contacte del bisbe amb el poble: és un

⁴⁵ GARCÍA HOURCADE, J.J.; IRIGOYEN LÓPEZ, Antonio: "Las visitas pastorales, una fuente documental para la historia de la Iglesia en la Edad Moderna" dins *Anuario de la Historia de la Iglesia* (AHIg), número 15, 2006, p. 294.

símbol del nou poder episcopal. En aquest sentit, de la devoció al Sant Crist, tenim un clar exemple a la parròquia de Felanitx de l'any 1589 que ens informa de la nova construcció de la capella a l'església nova⁴⁶: "(...) Visità la capella nova la qual se dira del Crucifixi⁴⁷". Però l'any 1596, el bisbe Vic i Manrique canvià: "(...) visità la capella olim del St. Crucifixi, ara presa per a la invocació del Nom de Jesus (...)".⁴⁸

Per Joan Vic i Manrique, el seu principal objectiu era denunciar les deficiències que els visitadors observaven en els costums de clergues i laics, en l'administració dels béns i rendes parroquials, o en l'estat de conservació dels temples i el parament litúrgic, sempre sotmesos a un constant desgast.

En aquest sentit, les visites pastorals són un instrument ideal per demostrar aquesta adaptació, esment i perseverança de la reforma tridentina, a més de ser una font magnífica per a l'historiador de l'art per estudiar l'estat del patrimoni històric - artístic de les diferents parròquies. El nostre treball de recerca es centrarà en les possibilitats que ens ofereix la font per conèixer millor el patrimoni artístic i religiós de Mallorca.

A través de l'estudi de diversos registres de visita pastoral podem intuir l'ordre d'una visita i els diferents punts que es tractaven, no obstant, això no pressuposa que aquest cerimonial es realitzés íntegrament en totes les visites, especialment l'administració de la confirmació i la col·lació de la tonsura, subjectes a la intervenció del bisbe.

El cerimonial era el següent: la inspecció ocular de l'església i dels edificis parroquials, l'estat de conservació dels seus béns immobles i mobles conjuntament amb els litúrgics i, també, sobre els beneficis.

⁴⁶ BORDOY COLOM, Esteve: *Consuetud parroquial de Felanitx (segle XVIII)*, Ajuntament de Felanitx, 2002, p. 55-56.

⁴⁷ ADM, *Visites pastorals 1589*, Llibre I, foli 22.

⁴⁸ ADM, *Visites pastorals 1589*, Llibre I, foli 27.

Aquest projecte d'investigació incidirà en les tres coordenades que duen implícites les visites pastorals a Mallorca entre els anys d'episcopat de Vic i Manrique (1573 i 1604): mecanisme de control pastoral, reafirmació del poder religiós i un vertader sistema de recol·lecció d'informació.

Les visites pastorals serviran per conèixer millor l'estat material del patrimoni artístic i l'estat espiritual de l'episcopat dels bisbes: es converteixen en mecanismes de control d'una societat impregnada de religiositat.

La importància d'aquesta investigació històrica es vertebrada en tres aspectes: el primer, el caire inèdit de qualsevol investigació científica ja que analitza i transcriu les fonts documentals d'una època determinada (1573-1604) corresponents a les parròquies de l'illa de Mallorca dins el territori de la Corona d'Aragó; en segon lloc, perquè les visites pastorals de Vic i Manrique, han esdevingut un dels elements conformadors de la identitat sociològica i religiosa de l'illa entre els segles XVI-XVII ja que les seves normes, ordinacions i rituals, han delimitat gran part dels nostres costums i tradicions, deixant la seva petjada en les estructures socials i culturals de les que avui en dia en formem part; i finalment en tercer lloc, perquè ens permetrà constatar l'estat de construcció, conservació i preservació del patrimoni històric – artístic religiós de Mallorca entre els segles XVI i XVII.

4. Historiografia de la Visita Pastoral

Pel que fa a la producció historiogràfica, ens trobem davant moltes publicacions basades en l'exploració de la documentació de les visites pastorals, sobretot en els països de tradició catòlica.⁴⁹

En aquests treballs, la visita pastoral és emprada en una doble direcció: per una banda, s'analitza l'acte de visita com un eficaç instrument de govern eclesiàstic del territori i, per l'altra, de manera sistemàtica s'estudien les visites pastorals amb l'objectiu d'observar el funcionament de les obreries així com les confraries parroquials, i els mecanismes que s'arbitraven per afrontar les despeses derivades de les construccions de nous retaules, ampliació i fàbrica de nous temples.

En aquest capítol analitzarem el tractament científic que la visita pastoral ha rebut des de l'òptica de la historiografia incidint en el mapa europeu, espanyol i, més concretament Mallorca.

L'estudi de les visites pastorals ha estat abordat des de diferents punts de vista i atenent a plantejaments metodològics diversos a nivell europeu.⁵⁰ Així comptem amb múltiples treballs dedicats a l'anàlisi d'aquesta documentació eclesiàstica, sobretot per les grans possibilitats com a font històrica. Un dels primers, de l'any 1977 és el del professor de la universitat de la Provença Noël Coulet⁵¹ qui ens introdueix a la legislació de les visites pastorals, les seves modalitats, documents previs i una extensa bibliografia anterior al seu estudi que ens situa en el marc historiogràfic anterior als anys setanta del segle XX.

⁴⁹ Vegeu GARCÍA HOURCADE, José Jesús, IRIGOYEN LÓPEZ, Antonio: "La visitas pastorales, una fuente fundamental para la Historia de la Iglesia en la Edad Moderna" a *AHlg*, número 15, 2006, p. 293-301.

⁵⁰ Una classificació temàtica de la bibliografia anterior a 1977 pot consultar-se en el treball de COULET, Noël: *Les visites pastorales*, Thumbout, Brepols, 1977.

⁵¹ *Ibidem*, 1977, p. 25-26.

M.M. Cárcel⁵² i J.V. Boscá han treballat la historiografia de les visites pastorals des d'una panoràmica general i extensa a altres països europeus com Alemanya, República Txeca, França, Anglaterra, Itàlia, Portugal i Suïssa; encara que el seu buidatge es realitzarà en la futura tesi doctoral.

Són de menció obligada els estudis de G. Le Bras⁵³, A. Turchini i U. Mazzone⁵⁴, G.de Rosa⁵⁵, S. Tramontin⁵⁶ i F. Volpe⁵⁷ a Itàlia; i el de M.H. Froeschlé-Chopard⁵⁸ a França.

Fent un buidatge de la historiografia, ens trobem que existeixen una gran quantitat de treballs dedicats a l'estudi d'una visita en particular, o de les visites d'un bisbe en concret, tant del període medieval, modern o contemporani. Partim per tant, d'una important producció bibliogràfica que, per altra banda,

⁵² CARCEL ORTÍ, M.M., BOSCA CODINA, José Vicente: *Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV-XV)*, València, 1996, p. 8-18.

⁵³ LE BRAS, G: "Enquête sur les visites de paroisse" a *Revue d'Histoire de l'Église de France* 25, 1949, p. 39-41.

⁵⁴ TURCHINI, A: "Una fonte per la storia della cultura materiale nel XV e XVI secolo: le visite pastorali" a *Quaderni Storici*, 11, 1976, p. 299-309. També cal resaltar MAZZONE, U; TURCHINI, A (eds.): *Le visite pastorali. Analisi de una fonte*, Bologna, Il Mulino, 1985.

⁵⁵ DE ROSA, G: "La registazione delle visite pastorali e la loro utilizzazione come fonte storica" dins *Archiva Ecclesiae*, 22-23, 1979-80, p. 27-52.

⁵⁶ TRAMONTIN, S: "Sperienze di studio e di registazione delle visite pastorali veneziane dell'Ottocento" dins *Archiva Ecclesiae*, 22-23, 1979-80, p. 53-65.

⁵⁷ VOLPE, F: "Le visite pastorali: problemi archivistici e problemi storici" dins *Ricerche di Storia Sociale e Religiosa*, 14, 1978, p. 303-309.

⁵⁸ FROESCHLÉ-CHOPARD, M.H : « Les dévotions populaires d'après les visites pastorales : un exemple, le diocèse de Vence (Alpes-Maritimes), au début du XVIII siècle » dins *Revue d'Histoire de l'Église de France*, 1974, p. 85-100 ; FROESCHLÉ-CHOPARD, M.H : « A propos des visites des anciens diocèses de Grasse et de Vence (Alpes-Maritimes) : peut on utiliser le document pour l'étude de la dévotion populaire ? (1580-1789) » dins *Cahiers de la Méditerranée*, 1976, p. 1-19.

ens està parlant de l'interès que han despertat els registres i la documentació pròpia de les visites pastorals.⁵⁹

Pel que fa a la producció espanyola en general, ja que en particular es tractarà més endavant la mallorquina, podem esmentar un enfocament com el de Rafael Pérez García, qui en un excel·lent treball, utilitza la visita pastoral com element clau per l'estudi de la Contrarreforma a la Sevilla del segle XVII, en definitiva, l'església sevillana del sis-cents.⁶⁰ En territori espanyol s'han realitzat alguns treballs interessants sobre l'edició de fonts de visites pastorals a l'edat mitjana⁶¹ com els d'Andrés⁶², Baucells⁶³, Boscá⁶⁴, Carcel y Trenchs⁶⁵, Costa⁶⁶, García Egea⁶⁷, García García⁶⁸, Guilleré⁶⁹, Junyent⁷⁰, Pons⁷¹ i Vela⁷².

⁵⁹ Cal apuntar que ha estat i és una institució eclesiàstica a la que els estudiosos han dedicat una certa atenció des de diferents perspectives, bé incidint en la seva evolució al llarg d'un determinat període històric, bé estudiant, des d'una òptica de la diplomàtica, els documents que generava aquesta pràctica episcopal. També ha atès al criteri de publicació de les seves fonts com és el cas de DE LUCA, F.: "I regesti delle visite pastorali del secolo XVIII nelle diocesi di Lecce. Criteri di pubblicazione" a *Archiva Ecclesiae*, 26-27, 1983-1984), p. 175-185.

⁶⁰ PÉREZ GARCÍA, Rafael: "Visita pastoral y Contrarreforma en la archidiócesis de Sevilla (1600-1650)" a *Historia. Instituciones. Documentos*, 27, 2000, p. 205-233.

⁶¹ CARCEL ORTÍ, M.M., BOSCA CODINA, José Vicente: *op. cit.*, 16-18. Els dos investigadors citen quaranta-dues referències bibliogràfiques de l'Edat mitjana, nosaltres en destacarem les més significatives.

⁶² ANDRÉS, G. de: "Actas de la visita al arcedianazgo de Madrid en 1427" a *Hispania Sacra*, 77, 1986, p. 153-246.

⁶³ BAUCCELLS REIG, J.: "Els monestirs del bisbat de Barcelona durant el pontificat de Ponç de Gualba (1303-1334)" a *II Col·loqui d'Història del monaquisme català*, volum I, Poblet, 1972, p. 65-197.

⁶⁴ BOSCA CODINA, J.V.: *Visitas pastorales de la diócesis de Valencia (1383-1389)*, València, tesi de llicenciatura inèdita, 1990.

⁶⁵ CÁRCEL ORTÍ, M.M.; TRENCHS ODENA, J.: "Les visites pastorals: metodologia d'estudi" a *Quaderns de Sueca*, 6, 1984, p. 9-30.

L'Associació d'Arxivers de l'Església d'Espanya dedicà unes jornades en el marc del XIII Congrés de Sevilla (1997) a la reflexió, estat de la qüestió i aportacions puntuals respecte la temàtica de les visites pastorals com a font documental multidisciplinària per la història de l'Església des dels seus orígens al segle XX. Les actes publicades (Oviedo, 1999)⁷³ en dos volums contenen quaranta-cinc ponències entre les que cal destacar, en aquest capítol d'historiografia, l'aportació de Maria Milagros Cárcel Ortí titulada *Hacia un inventario de las visitas pastorales en España de los siglos XVI-XX*⁷⁴ on constata amplament les experiències metodològiques a França, Alemanya, Itàlia, examinant els qüestionaris de visita pastoral des de l'Antic Règim fins a l'època contemporània. Un capítol autònom mereixen les visites pastorals existents als

⁶⁶ COSTA, M.M.: "Visita pastoral del 1307: Caldes de Montbui" a *Butlletí interior. Societat d'Onomàstica*, 20, 1985, p. 37-38; ID.: : "Visita pastoral del 1304: Argentona i Mataró. Transcripció" a *Butlletí interior. Societat d'Onomàstica*, 19, 1985, p. 33-34.

⁶⁷ GARCÍA EGEA, M.T.: *La visita pastoral a la diòcesis de Tortosa del obispo Paholac (1314)*, Castellón, 1993.

⁶⁸ GARCÍA GARCÍA, A.: "Dos visitas a Bretoña" a *Compostellanum*, 23, 1978, p. 169-189.

⁶⁹ GUILLERÉ, CH.: "Les visites pastorales en Tarraconaise à la fin de Moyen Age (XIV-XV siècles). L'exemple du diocèse de Gérone" a *Mélanges de la Casa de Velazquez*, 19, 1983, 125-157.

⁷⁰ JUNYENT, E.: "Visites pastorals a Cervera" a *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, 10, 1967, p. 221-245.

⁷¹ PONS GÓMEZ, V.I.: *Almassora en las visitas pastorales de los siglos XV al XIX*, Castellón, 1991.

⁷² VELA PALOMARES, S.: "Visites pastorals a la diòcesi d'Urgell. L'exemple de les Valls d'Andorra (1312-1314)" a *Annals. Institut d'Estudis Andorrans*, Centre de Barcelona, 1990, p. 59-103.

⁷³ AAVV: "Las visitas pastorales en el ministerio del obispo y archivos de la Iglesia" a *Memoria Ecclesiae*, volúmenes XIV-XV, Oviedo, 1999.

⁷⁴ CÁRCCEL ORTÍ, M.M.: "Hacia un inventario de las visitas pastorales en España de los siglos XVI-XX" a *Memoria Ecclesiae*, volumen XV, Oviedo, 1999, p. 9-174.

arxius eclesiàstics espanyols⁷⁵: en aquest sentit, Cárcel Ortí inicia el seu estudi ressaltant els episodis bèl·lics d'Espanya que han destruït part dels fons de visites pastorals com la desamortització de béns eclesiàstics, incendis, espolis, inundacions, etc. Finalment, cita articles, monografies, llibres, tesis doctorals que tenen com a referència documental i temàtica les visites pastorals entre els segles XVI i XX: Alemanya, Àustria, Bèlgica, Croàcia, Espanya, França, Gran Bretanya, Holanda, Hongria, Irlanda, Itàlia (citada per divisions regionals), Portugal, República Txeca, Suïssa, Amèrica Llatina (Argentina, Cuba, Equador, Guatemala, Mèxic, Perú, Veneçuela) i Àsia (Filipines). Més recentment, la doctora Cárcel Ortí (2006)⁷⁶ ha publicat un estudi titulat *La visitas pastorales y las relaciones ad limina como fuentes para el estudio y comprensión de la geografía eclesiástica* on tracta els aspectes físics, humans i econòmics que li ofereix la font.

Fora d'Espanya, la tònica és semblant: la documentació es maneja segons les necessitats del projecte de l'autor⁷⁷, o s'estudia una visita en concret⁷⁸. Un dels pilars de la historiografia italiana dels anys vuitanta és l'estudi dels autors A. Turchini i U. Mazzone (1985)⁷⁹ sobre les visites pastorals ja que examinen la institució i l'origen de les visites pastorals evidenciant la seva finalitat, l'estructura, les modalitats d'execució i, finalment, el tipus d'utilització

⁷⁵ AAVV: *Guía de los archivos y las bibliotecas de la Iglesia en España (I)*. Archivos, Asociación Española de Archiveros de la Iglesia, León, 1985. Catalogats: cinquanta-set arxius diocesans i cinquanta-nou capitulars.

⁷⁶ CÁRCEL ORTÍ, M.M.: "La visitas pastorales y las relaciones ad limina como fuentes para el estudio y comprensión de la geografía eclesiástica" a *Memoria Ecclesiae*, XXVIII, Oviedo, 2006, p. 11-303.

⁷⁷ TURCHINI, A., MAZZONE, U.: *Le visite pastorali*, Bolonia, 1985.

⁷⁸ DAVANZO, S.: "La visita pastorale di Antonio Scarampo nella diocesi di Nola (1551-1563)" a *Ricerche di storia sociale e religiosa*, 5, 1976, p. 215-234.

⁷⁹ TURCHINI, A., MAZZONE, U.: *op. cit.*, Bolonia, 1985.

d'aquesta font eclesiàstica. Una gran obra i un pilar inicial per qualsevol estudi de visites pastorals al segle XVI és el treball de cinc volums de A.G. Roncalli (1936-1957)⁸⁰ perquè analitza la situació de l'església local de Bèrgam des de les visites de Sant Carles Borromeu.

No podem deixar de banda dins de l'àmbit italià, l'estudi publicat fa cinc anys de Bruno Felice (2003)⁸¹ ja que estructura la seva investigació al voltant d'unes pedres angulars: en primer lloc, pren com a marc cronològic l'etapa de Sant Carles Borromeu (1538-1584) gran reformador i pedra cabdal per la història de l'Església europea dins el marc del concili de Trento; en segon lloc, l'inici de la superació del model de visita medieval que inicien les visites pastorals modernes són un instrument documental privilegiat que plantegen un nou model de riquesa moral, cultural i espiritual.⁸² Un altre exemple a ressenyar és el cas de la investigadora italiana Cecilia Nubola⁸³, especialista en l'estudi i buidatge de visites pastorals, i que arriba molt més enllà d'una mera exposició documental o erudita d'un cas concret.

Tant sols de poc ençà, la investigació històrica ha descobert la importància de les visites pastorals no tan sols pel coneixement de la vida i organització de l'Església en les diòcesis, sinó també aspectes com el patrimoni artístic religiós.

⁸⁰ RONCALLI, A.G.: *Gli Atti della visita apostolica di San Carlo Borromeo a Bergamo 1575*, Fontes Ambrosiani, XIII-XVII, 5 tomi, Firenze, 1936-1957.

⁸¹ FELICE DUINA, Bruno: *La comunità di Ardesio nelle visite pastorali del XVI secolo (1520-1602)*, Bergamo, 2003.

⁸² FELICE DUINA, Bruno: *op. cit.*, p. 26-27.

⁸³ NUBOLA, Cecilia: *Conoscere per governare: La diocesi di Trento nella visita pastorale di Ludovico Madruzzo (1579-1581)*, Il Mulino, Bologna, 1993; *Per una banca dati nelle visite pastorali italiane. Le visite della diocesi di Trento (1537-1940)*, Il Mulino, Bologna, 1998; també els volums colectius amb Angelo Turchini; NUBOLA, Cecilia, TURCHINI, Angelo: *Visite pastorali ed elaborazione dei dati. Esperienze e metodi*, Il Mulino, Bologna, 1991; *Fonti ecclesiastiche per la storia sociale e religiosa d'Europa: XV-XVIII secolo*, Il Mulino, Bologna, 1999.

Per aquest aspecte, es fa necessària la publicació íntegra de totes les visites de l'episcopat de Vic i Manrique com a font primària i única ja que constitueixen una extraordinària documentació per la història religiosa del patrimoni artístic de la diòcesi de Mallorca en el segle XVI.⁸⁴

Les visites pastorals permeten observar com s'apliquen i concreten els decrets de Trento i entendre les bases materials i espirituals, els mètodes de gestió i el finançament dels encàrrecs de l'art devot, sobretot a partir de la incidència reiterada del bisbe Vic Manrique. Abans de l'època tridentina també existia la pràctica de visitar les parròquies, per administrar el sagrament de la confirmació i a voltes tonsurar els aspirants a la clerecia; d'aquestes visites, hi ha constància en els *Registra Ordinatum Ecclesiae Majoricensis* que es conserven a l'Arxiu de la Cúria Eclesiàstica de Palma i dels quals en fa menció Joan Rosselló Lliteras en el *Liber Ordinatum Ecclesiae Majoricensis 1377 - 1390* (Vol. I, Palma, 1983).

El valor de les visites pastorals de l'època de Joan Vic i Manrique (1573-1604) com a font històrica es posa de manifest pel fet de constituir gairebé la única referència documental amb dades que es posseeix sobre les parròquies de la diòcesi de Mallorca, degut a l'escassa organització arxivística dels arxius parroquials per una època anterior al Concili de Trento, que suposava a més, la pràctica inexistència de llibres parroquials i llibres de visita.

Pel que fa a la producció bibliogràfica mallorquina sobre les visites pastorals és escassa. De les primeres referències cal destacar l'estudi minuciós de Llorenç

⁸⁴ Com ens informa Maria Milagros Cárcel Ortí "(...) és evident que les dades i continguts plasmats a les visites pastorals no basten per dur a terme una investigació acurada i multidisciplinària. L'historiador exigent cerca una documentació més completa, però les actes de les visites són una base imprescindible, que ha de completar-se amb altres notícies que apareixen a registres episcopals, a constitucions sinodals i arxius parroquials". Veure més a CÁRCCEL ORTÍ, M.M, BOSCA, J.V: *Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV-XV)*, Valencia, Facultat de Teologia sant Vicenç Ferrer, 1996, p. 8.

Pérez Martínez titulat *Las visitas pastorales de Don Diego de Arnedo a la diócesis de Mallorca (1562 – 1572)*, Palma, 1963 – 1969.

Pel que fa al coneixement de bibliografia que faci referència al bisbe Joan Vic i Manrique podem destacar les “Noticias curiosas (entrada del obispo Vich en la ciudad de Mallorca)” a *Almanaque de las islas Baleares para el año 1876*, p. 129. També tenim un estudi inèdit que roman a la Biblioteca Diocesana de Mallorca, no citat en els estudis sobre el prelat de Vic i Manrique, escrit per Jaume Capó Bosch i titulat *Documentación inédita de alguno de los pontificados de los siglos XIV-XV-XVI: pontificado de D. Joannes Vich et Manrique*⁸⁵ de l'any 1947.

Una dels investigadors que ha estudiat millor l'activitat pastoral de Vic i Manrique ha estat l'historiador menorquí Mn. Guillem Pons Pons a través de tres estudis titulats “La reforma eclesiástica en Mallorca durante el pontificado de Don Juan Vic y Manrique de Lara” dins *Antologica Annu*a (Roma, 16, 1968, p.175-325); “La cura de almas y la vida cristiana del pueblo de Mallorca bajo el pontificado de Don Juan Vic y Manrique de Lara (1573-1604)” en *Antológica Annu*a (Roma, 18, 1971, p.175-325); i finalment, “El colegio de Jesuitas de Mallorca y el obispo Don Juan Vic y Manrique de Lara (1573-1604)” en *Archivum Historicum Societatis Iesu* (Roma, 1971, 40, p. 437-462).

La publicació dels sínodes diocesans i dels edictes generals del bisbe van donar un cert impuls a les arts gràfiques i la devoció popular religiosa, i en aquest sentit, hem de destacar l'estudi de Juan Alemany Mir titulat *El Obispo Vic y Manrique y la imprenta (1573-1604)*, Biblioteca Lluís Alemany, Palma, 1998.

També han fet referència al mecenatge artístic del bisbe valencià el Dr. Marià Carbonell Buades a l'estudi titulat “El mediterráneo cercano: Juan Vic i Manrique (1530-1611) y algunos intercambios entre Valencia y Mallorca” dins

⁸⁵ Manuscrit, consta de cent - dos folis. Inventari referència CERT-95-4. Biblioteca Diocesana de Mallorca.

Actas del XI Congreso Nacional del CEHA, Valencia, 1998. També recentment, en aquesta línia, jo mateix he publicat l'estudi "La influencias artísticas foráneas en la isla de Mallorca. El mecenazgo del obispo Juan Vic i Manrique (1573-1604) impulsor del culto a la Inmaculada Concepción" dins *Actas del XI Congreso Nacional del CEHA, Las Palmas de Gran Canarias, Tomo I*, 2006, p. 337-344.

Seguint amb els estudis mallorquins sobre visites pastorals esmentar-ne un de Josep Estelrich Costa titulat *Visita pastoral a les parròquies de la part forana de Mallorca l'any 1641* (Palma, 1996) que conté les visites del Bisbe fra Joan de Santander a la major part de les parròquies de la Part forana de Mallorca l'any 1641. Un altre estudi que s'ha detingut en aquesta tipologia documental religiosa és el de Joan Rosselló titulat "Censos de registros de visita pastoral de la diócesis de Mallorca" a *Memoria Ecclesiae* (XV, 1999, p. 295 – 340). Cal destacar algunes referències a visites pastorals concretes com per exemple l'article de Ramon Rosselló Vaquer titulat "L'Església d'Andratx segons les visites pastorals del Bisbe Joan Vic Manrique (segle XVI)" a *Fontes Rerum Balearium* (Volum III, 1979 – 1980, p. 195 – 202) i Mn. Santiago Cortès Forteza titulat "Les visites pastorals a Inca" dins *VII Jornades d'Estudis Locals d'Inca* (Inca, 2007, p. 129-133). Un recull exhaustiu i monogràfic és la gran obra del prevere montuïrenc Bartomeu Moll Ribas, titulada *Les visites pastorals a la parròquia de Montuïri* (Montuïri, 2007).

Més recentment, s'han realitzat investigacions d'àmbit nacional que estudien la importància de la informació eclesiàstica i artística de les visites pastorals a una època determinada com és les de José Jesús García Hourcade y Antonio Irigoyen López amb el títol "La visitas pastorales, una fuente fundamental para la historia de la Iglesia en la Edad Moderna" a *Anuario de la Historia de la Iglesia* (número 15, Madrid, 2006, p. 293 – 301).

ART I ESSLÉSIA A LA MALLORCA DEL SEGLE XVI A TRAVÉS DE LES VISITES PASTORALS
DEL BISBE JOAN VIC I MANRIQUE (1573-1604)

II. SEGONA PART

L'ESGLÉSIA MALLORQUINA I L'EPISCOPAT DEL BISBE JOAN VIC I MANRIQUE (1573-1604)

5. El context eclesiàstic a la Mallorca tridentina

Al llarg de l'època moderna, era molt normal que les demarcacions eclesiàstiques no es corresponien amb les fronteres polítiques, per la qual cosa no és estrany que als segles XVI i XVII les terres que conformaven les Illes Balears estiguessin dividides per dues diòcesis: la de Mallorca, que englobava també Menorca (annexionada el 1295 pel papa Bonifaci VIII), i la de Tarragona, a la qual pertanyien les illes d'Eivissa i Formentera (dret de conquesta per part de Guillem Montgrí l'any 1235).⁸⁶

La mitra mallorquina era una de les més desitjades tant per part de clergues espanyols com pels de la cúria romana.⁸⁷ La mateixa situació geogràfica de Mallorca dins la mediterrània propera a Itàlia i la seva condició d'insularitat, d'acord amb les tradicions medievals de la cúria, afavorien la intervenció pontifícia en els assumptes de la diòcesi de Mallorca, que fins l'any 1492 no va formar part de cap província eclesiàstica, sinó que va dependre directament de la Santa Seu.⁸⁸ Aquesta situació va fer que el bisbat fos proveït moltes vegades de clergues estrangers, la qual cosa va dur una situació d'instabilitat: tal com afirma Llorenç Pérez "el obispado de Mallorca se vio privado de la presencia de sus propios pastores durante casi un siglo, en cuyo tiempo el desorden en las

⁸⁶ Vegeu COLOM, Mateu, SERRA, Jaume: "Societat de les illes en els segles XVI i XVII" a DEYÀ BAUZÀ, Miquel (dir.): *Història de les Illes Balears. L'època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004, p. 448-477.

⁸⁷ PONS PONS, Guillem: "La reforma eclesiàstica en Mallorca durante el pontificado de D. Juan Vich y Manrique de Lara (1573-1604)" a *Anthologica Annua*, separata número 16, Roma, 1968, p. 187.

⁸⁸ Veure més a PÉREZ MARTÍNEZ, Llorenç: *Resumen histórico de la diócesis mallorquina*, Palma, 1959, p. 17-23. També PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 187.

cosas eclesiásticas, la indisciplina del clergat y la corrupción de costumbres se arraigaron profundamente”⁸⁹.

Entre aquests prelats mallorquins no residents figura Roderic de Borja (1490-1492) que va ser proclamat papa Alexandre VI el dia 12 d’agost de 1492; i el darrer d’ells fou Joan Baptista Campeggio (1539-1558) qui renunciant a la diòcesi l’any 1558 permeté la designació de Diego de Arnedo (1561-1572) implacable reformador⁹⁰. Amb la seva arribada s’inicià un nou estil de govern en què l’absentisme va deixar pas a la presència continuada i a l’aplicació de la reforma del concili de Trento.

La seva entrada a Mallorca fou l’any 1561⁹¹ i de tot d’una posà en marxa els decrets tridentins: segons Guillem Pons “ realizó una primera visita pastoral a toda la diócesis con mucha atención y cuidado, corrigiendo abusos y exigiendo a los eclesiásticos la más estricta observancia en los deberes”⁹². Manllevat dels seus defectes en el caràcter, s’ha de manifestar que la seva obra reformista en conjunt va ser positiva, encara que globalment amb certa patina negativa per la duresa que va utilitzar⁹³.

⁸⁹ PÉREZ MARTÍNEZ, Llorenç: “Diego de Arnedo” a *Anthologica Annua*, VI, Roma, 1958, p. 154-157.

⁹⁰ Veure AMENGUAL BATLE, Josep: *Història de l’Església a Mallorca. Del Barroc a la Il·lustració (1563-1800)*, volum II, Lleonard Muntaner editor, Palma, 2002, p. 30.

⁹¹ Segons Josep Amengual “el bisbe Diego de Arnedo desembarcà a Sóller el 19 de desembre de 1561 i pel maig de 1562 ja començava a visitar la Seu de Mallorca. El Concili de Trento encara duraria un any més, i el rei Felip II esperaria un altre any per a declarar els cànons tridentins com a lleis del regne, requisit aleshores necessari perquè entressin en vigor”. Veure AMENGUAL BATLE, Josep: *Llengua i catecisme de Mallorca: entre la pastoral i la política (1576-1962)*, IEB, Palma, 2002, p. 27.

⁹² PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 188.

⁹³ Gabriel Mateu Mairata afirma que “es verdad que era un hombre autoritario, enérgico e inflexible, pero debió ser un hombre bueno por merecer la amistad del cardenal Jaime Pou, el Padre Laínez y el Padre Nadal (...) Toda reforma es impopular porque lesiona intereses creados

Això no obstant, com segueix Guillem Pons, “su labor hubiera quedado poco menos que anulada, de no haber tenido un sucesor que supo recoger el mismo ideal, pero llevándolo a la práctica con la suavidad y celo propios de su carácter dulce y afable con que se ganó la veneración de sus diocesanos”⁹⁴. En aquest mateix sentit, la força que, amb el Concili de Trento⁹⁵, cobrà de bell nou el ministeri episcopal, aconseguí un procés de reforma molt esponent, tot i que, com afirma Josep Amengual “des del punt de vista de la convivència tingué formes molt endurides, tant en la repressió de la dissidència religiosa, com en la diversitat cultural que distingia Mallorca de la majoria de regnes de la monarquia”⁹⁶. Els bisbes, nomenats a proposta dels reis, varen ser un factor d’unificació política i lingüística⁹⁷ més poderós aquí que en els països hispanoamericans.

Aquest va ser el cas de Joan Vic i Manrique, que va governar la diòcesi entre els anys 1573 i 1604. La figura del bisbe com a màxim responsable eclesiàstic de la seva diòcesi no pogué defugir del paper de servidor, també, de

y trata de desarraigar hábitos inveterados”. Veure MATEU MAIRATA, Gabriel: *Obispos de Mallorca*, Palma, 1985, p. 240.

⁹⁴ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 188.

⁹⁵ Els conciliaris de Trento s’adonaren de la importància de la reforma de la predicació, i ja a la sessió V (17-06-1546), devora del *Decretum super peccato originali*, tan central a la reforma de la teologia d’aleshores, hi trobam el *Decretum secundum: super lectione et predicatione*, i a la darrera sessió, la XXIV (11-11-1563), dins el *Decretum de reformatione*, al cànon quart, es féu un plantejament pastoral profund al ministeri episcopal que arribà a Mallorca de la mà de Diego de Arnedo (1562-1572) i Joan Vic i Manrique (1573-1604): aquest nou plantejament diocesà acabà amb el buit catequístic, l’acumulació de beneficis i l’absentisme episcopal i de rectors.

⁹⁶ AMENGUAL BATLE, Josep: *Història de l’Església a Mallorca. Del Barroc a la Il·lustració (1563-1800)*, volum II, Lleonard Muntaner editor, Palma, 2002, p. 20.

⁹⁷ Per a més informació al voltant de les prescripcions mallorquines sobre l’ensenyament del catecisme veure AMENGUAL BATLE, Josep: *Llengua i catecisme de Mallorca: entre la pastoral i la política (1576-1962)*, IEB, Palma, 2002.

la Corona, que li conferia el sistema emprat en la seva elecció i posterior promoció a altres episcopats. Per aquest motiu, “la monarquia encomanà als seus prelats tasques polítiques, tal com succeí en altres indrets de la Corona d’Aragó”⁹⁸.

La promulgació del Concili de Trento es va realitzar a Mallorca per ordre del rei Felip II, el dia 31 de juliol de 1564.⁹⁹ A Mallorca, el capità general i lloctinent Juan de Urríes el dia 23 de desembre de 1564 féu proclamar la reial ordre.

En aquell moment, l’Església de Mallorca inicià un nou camí ple de possibilitats de renovació i esmena ja que “el pensament teològic quedà enormement enriquit i les pràctiques pastorals esdevingueren d’una eficàcia abans desconeguda”¹⁰⁰.

Pel que fa a la formació del clergat posttridentí, l’aprenentatge de la teologia¹⁰¹ es realitzava a les escoles dels dominics, franciscans i jesuïtes.¹⁰² Josep Amengual afirma que possiblement va ser una resposta a l’advertència de la Congregació del Concili “feta a la relació presentada pel bisbe Vic i Manrique l’any 1592, ja que l’any següent va començar a córrer per compte del Capítol de la Seu el que havia fet fins aleshores un frare dominic. Efectivament, l’any 1593,

⁹⁸ COLOM, Mateu, SERRA, Jaume: “Societat de les illes en els segles XVI i XVII” a DEYÀ BAUZÀ, Miquel (dir.): *Història de les Illes Balears. L’època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004, p. 457.

⁹⁹ RULLAN, José: *Historia de Sóller en sus relaciones con la general de Mallorca*, volum II, Palma, 1876, apèndix VII, p.777-780. També XAMENA, Pere, RIERA, Francesc: *Història de l’Església a Mallorca*, editorial Moll, Palma, 1986, p. 156.

¹⁰⁰ XAMENA, Pere, RIERA, Francesc: *op. cit.*, p. 156-157.

¹⁰¹ ALCINA, Llorenç: “La formació teològica per al ministeri presbiterial en la història de l’Església a Mallorca” a *Comunicació*, números 40-41, 1985, p. 3-21.

¹⁰² Veure MUNAR OLIVER, Gaspar: *Les ordes religioses a Mallorca. Compendiosa història de la seva obra dins aquesta diòcesi fins a l’any de la seva exclaustació (1835)*, fascicle I, Palma, 1935, p. 37.

el bisbe Vic va instituir a la Seu la canongia del Lectoral, amb l'objectiu d'ensenyar Teologia"¹⁰³.

El capítol catedralici, juntament amb el bisbe Vic i Manrique, tenia encomanat funcions de govern de la diòcesi, a més d'organitzar les cerimònies de la catedral i administrar-ne les rendes i propietats. El bisbe, "que el dia de la seva presa de possessió jurava conservar els estatuts capitulars, en formava part i en presidia les funcions religioses més destacades"¹⁰⁴.

La reforma tridentina va arraconar el missal i breviari mallorquins: Josep Amengual afirma que "com que es va mantenir el llatí com a llengua de la litúrgia, la religiositat se va rompre per caus esplendorosos, sigui en les pregàries, sigui en l'arquitectura i les arts plàstiques. Els ritus i colors en els ornaments litúrgics entraren en formes de teatralitat indubtables (...) L'esplendor del culte és en darrer terme una de les grans conseqüències de la citada reforma tridentina"¹⁰⁵. Certs vestigis de la disciplina litúrgica anterior quedaren fossilitzats en el *Manuale Sacramentorum*, publicat pel bisbe Joan Vic i Manrique, l'any 1601.¹⁰⁶ Pel que fa a la praxi sinodal, un dels vestigis de la col·legialitat de l'Església, la reunió dels sínodes diocesans, va perdurar a l'Edat Moderna a Mallorca i, el Concili de Trento manà que aquests se reunissin cada

¹⁰³ AMENGUAL BATLE, Josep: op. cit., p. 159.

¹⁰⁴ COLOM, Mateu, SERRA, Jaume: op. cit., p. 457.

¹⁰⁵ AMENGUAL BATLE, Josep: op. cit., p. 21.

¹⁰⁶ PONS PONS, Guillem: "La reforma eclesiàstica en Mallorca durante el pontificado de D. Juan Vich y Manrique de Lara (1573-1604)" a *Anthologica Annua*, separata número 16, Roma, 1968, p. 270-274. L'anomenat *Ritual dels sacraments* és el més complet i el que té més text en català, redactat d'acord amb els decrets tridentins, inclou un resum de Doctrina cristiana, les monicions dels sacraments i el salm de maledicció de rebels i obstinats. Vegeu, JULIÀ, Miquel: *Clarobscurus. L'Església dels mallorquins*, documenta Balear, Palma, 2003, p. 110.

tres anys.¹⁰⁷ Un fet important és la representació sinodal: no solament estava reservada cap als preveres més poderosos, sinó que també va reflectir l'estructura desequilibrada de la societat civil, centralitzada a Ciutat, i gairebé d'esquena a la Part Forana. Segons Josep Amengual "Un símptoma emblemàtic d'aquesta orientació el detectem en l'informe de la primera visita *ad limina* del bisbe Vic i Manrique de 1592, quan s'observa que no cal atendre a la freqüent reunió dels sínodes, perquè setmanalment ja es reuneix el Capítol de la Seu (...) Aquestes reunions tracten de qüestions eclesiàstiques, entre les quals s'esmenten la conservació de les rendes, la immunitat i els privilegis del clergat"¹⁰⁸.

Un altra aspecte a tenir en compte a la Mallorca del sis-cents és la documentació que es crea dins l'anomenada cultura del paper que s'ajuntà amb la impremta. Segons Josep Amengual "la intencionalitat dels que varen consolidar la pràctica de dur els llibres parroquials era la d'aixecar la qualitat de la pastoral tridentina, des del punt de vista administratiu, de vigilància i de control"¹⁰⁹. D'aquí sorgeixen els quatre llibres parroquials principals¹¹⁰: els registres de baptismes, de confirmacions, de matrimonis i de difunts.

¹⁰⁷ Un exemple de sínode mallorquí se troba als *Edictes Generals* del bisbe Joan Vic i Manrique de l'any 1598, on es prohibeix les misses de sant Amador (nº 20, s.p.). Aquest mateix el trobam citat a AGUILÓ FUSTER, Marià: *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, número 225, Madrid, 1923, p.144.

¹⁰⁸ AMENGUAL BATLE, Josep: *Història de l'Església a Mallorca. Del Barroc a la Il·lustració (1563-1800)*, volum II, Lleonard Muntaner editor, Palma, 2002, p. 32. Vic i Manrique, malgrat aquest parer, l'any 1607 va reunir un concili provincial, tot i que solament feia dos anys que s'havia ajuntat a l'assemblea anterior. Possiblement fou el costum de la seu tarraconense la que el fes canviar.

¹⁰⁹ AMENGUAL BATLE, Josep: *op. cit.*, p. 145.

¹¹⁰ ADM. *Edictes generals* del bisbe Joan Vic i Manrique, 1598, número 13.

Després dels recorreguts pels camins de la pastoral, del culte i l'organització eclesiàstica, una de les peces principals pel funcionament de l'engranatge religiós era el finançament de l'Església a la Mallorca del segle XVI. Els centenars de temples, convents i cases rectorals, així com l'alimentació de les persones i animals requerien una alta quantitat de diners perquè tot funcionés segons els objectius respectius. Els béns de l'Església a Mallorca quedaren registrats l'any 1404, al Capbreu de Manresa¹¹¹, pel nom del notari que el va efectuar i segons Josep Amengual "el domini útil s'havia transferit als pagesos que conreaven les terres en bones condicions (...) Cada any pagaven un censal emfitèutic, que es deia vuitè i l'any 1590, aquest capítol econòmic produïa 200 ducats, quantitat que el bisbe Vic i Manrique considerava que ni tan sols era suficient per a proveir una canongia"¹¹². Els delmes¹¹³, beneficis¹¹⁴, drets d'estola, almoines per a la celebració de la missa estrictament fixades pel bisbat ja que com apunta Amengual "si la celebració era amb càntics, i amb

¹¹¹ Còdex elaborat per Pere Manresa que conté una descripció dels béns que posseïa l'Església de Mallorca a principis del segle XV. Encarregat pel rei Joan I l'any 1395 no es pogué fer fins el 1404 durant el regnat de Martí l'Humà, per ordre del clergat de l'època. Es conserven dues còpies manuscrites a l'Arxiu del Regne de Mallorca (ARM) i l'Arxiu Capitular de la Seu de Mallorca (ACS).

¹¹² AMENGUAL BATLE, Josep: *op. cit.*, p. 176.

¹¹³ Vegeu JOAN VIDAL, Josep: *El sistema de gobierno en el Reino de Mallorca (siglos XV-XVII)*, El Tall editor, Palma, 1996; i JOAN VIDAL, Josep: "Los diezmos en la Diócesis de Mallorca en el siglo XVI", a *Mayurqa (Homenaje a Álvaro Santamaría)*, II volum , número 22, 1989, p. 811-824.

¹¹⁴ El Bisbe Vic va determinar que els beneficis s'havien de fundar almenys amb una renda de trenta-dues lliures anuals de dotació franca pel beneficiat. (Arxiu Diocesà de Mallorca ADM, Sínode Diocesà de 1589, decret 1er). Per completar la informació veure, PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 248-251.

ornamentació i il·luminació especial, l'estipendi era més alt"¹¹⁵. L'obligatorietat de pagar els delmes¹¹⁶, a més d'entrar en els catecismes populars, s'urgia per part dels bisbes. Així ho trobem als sínodes, on legislaven els principals beneficiats d'aquest fort ingrés com era el Capítol de la Seu i els rectors de parròquies.¹¹⁷ Per la seva banda, els monestirs tenien unes propietats que permetien que amb la corresponent administració dels monjos i monges poguessin atendre a la seva vida conventual. En el Sínode Diocesà de Vic i Manrique de 1588 recull com a costum immemorial que els jurats donessin caritat o estipendi als qui anaven a confessar en grans ocasions, especialment per la quaresma i que el rector, pel seu compte, havia de proveir-los d'aliment.¹¹⁸

En conclusió, en aquest capítol hem incidit en una sèrie de pautes i fets històrics per tal d'aproximar-nos a l'estudi inicial de l'església mallorquina del segle XVI.

¹¹⁵ AMENGUAL BATLE, Josep: *op. cit.*, p. 177. En el Sínode Diocesà de l'any 1597, al Decret I (s.p.) el bisbe Vic i Manrique estableix l'estipendi de tres sous per al manteniment dels ministres.

¹¹⁶ La parròquia era la institució recaptadora dels delmes. També existien les vicaries i segons Sebastià Arrom " sabem que el salari convingut per al vicari que anava a Santa Eugènia, els diumenges i les festes, era de 40 lliures". Vegeu ARROM COLL, Sebastià et alia: *L'església de santa Eugènia (1583-1913)*, Mallorca, 1999. A les pàgines de l'estudi, 45 i 46, es transcriu la sol·licitud adreçada al bisbe Vic i Manrique, el 23 de novembre de 1603 i la resposta del dia 16 següent, sobre els fets de proveir la manutenció del vicari.

¹¹⁷ Vegeu els *Edictes Generals* de Vic i Manrique de l'any 1598 (número 38) segons el qual no eren absolts qui no els pagui. Segons el pare Josep Amengual "Els actors principals de la implantació de la instrucció catequística són els rectors i, per delegació, els vicaris o qualsevol altre prevere. És una tasca que va relacionada amb el benefici". Vegeu AMENGUAL BATLE, Josep: *Llengua i catecisme de Mallorca: entre la pastoral i la política (1576-1962)*, IEB, Palma, 2002, p. 28.

¹¹⁸ Vegeu *Synodus* de Vic Manrique, 1588, decret XIII, p. 65.

En la redacció de la futura tesi, ens capficarem en els aspectes més importants que contextualitzaren l'arribada a la diòcesi de Mallorca de Joan Vic i Manrique.

6. La prelatura de Joan Vic i Manrique: de rector a bisbe de Mallorca

Un dels buits historiogràfics per conèixer amb profunditat la història eclesiàstica a la Mallorca del segle XVI és la mancança d'una biografia documentada i completa de la figura del bisbe Joan Vic i Manrique (València 1530- Tarragona 1612). Una de les fonts documentals manuscrites, per conèixer la seva biografia personal i familiar, citades per Mn. Guillem Pons¹¹⁹ i no estudiada a fons és el llibre escrit pels nebots del prelat, Álvaro i Diego Vic, titulat *Libro del linaje y descendencia de mis hijos, que trata de los linajes de Vich, Manrique Ferrer, Fajardo, Castellví, Moscó, Borja y Belvis* del qual no coneixem la data.

Pel que al mapa bibliogràfic que ha tractat la temàtica en qüestió, tan sols tenim referències biogràfiques i genealògiques en els estudis del Baró de Terrateig (1944)¹²⁰, Guillem Pons (1968)¹²¹, Gabriel Mateu (1985)¹²², Pere Xamena i Francesc Riera (1986)¹²³ i Emilio Callado (2006)¹²⁴ però està per realitzar una biografia acurada per conèixer totes les etapes de la seva vida, sobretot, per pertànyer a una de les famílies valencianes d'abats, bisbes, batlles, consellers

¹¹⁹ PONS PONS, Guillem: "La reforma eclesiàstica en Mallorca durante el pontificado de D. Juan Vich y Manrique de Lara (1573-1604)" a *Anthologica Annuaria*, separata número 16, Roma, 1968, p. 180.

¹²⁰ TERRATEIG, Barón de: *Don Jerónimo Vich, baron de Llaurí, embajador en Roma (1507-1521)*, Centro de Cultura valenciana, Valencia, 1944. També podem veure del mateix autor, sobretot per la genealogia familiar dels Vic, *Política en Italia del Rey Católico*, Madrid, 1963.

¹²¹ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 175-325.

¹²² MATEU MAIRATA, Gabriel: *Obispos de Mallorca*, Palma, 1985.

¹²³ XAMENA, Pere, RIERA, Francesc: *Història de l'església a Mallorca*, editorial Moll, Palma, 1986. També XAMENA, Pere: "El siglo XVI en Mallorca" a MASCARÓ PASARIUS, J.: *Historia de Mallorca*, tomo III, Palma, 1978, p. 192-199.

¹²⁴ CALLADO ESTELA, Emilio: *L'amabaixador Vich*, València, 2006.

reials, generals, almiralls, ambaixadors i virreis; i que exerciren el mecenatge al servei de les arts.

6.1. Antecedents genealògics de la família Vic i l'etapa a Salamanca

Joan Vic i Manrique va néixer el dia 13 d'agost de 1530 al monestir dels Jerònims de Nostra Senyora de la Murta, prop d'Alzira (València)¹²⁵ en el si d'una de les famílies més il·lustres del regne de València que té els seus orígens a l'època del rei en Jaume I¹²⁶ però que des de l'any 1441 quedà agregada al títol de la baronia de Llaurí.¹²⁷

Entre els molts ascendents familiars de la família Vic destaquen dues figures: en primer lloc, el seu besavi Lluís Vic i Corbera (1425-1477) conseller de Joan II el Gran i Batlle de Cullera i, en segon lloc, el seu avi Jeroni Vic i Vallterra (1459 ? -

¹²⁵ Segons els estudis previs de Mn. Guillem Pons existeix una acta baptismal del bisbe Vic i Manrique (1530) que és una nota o memòria del seu naixement. La referència arxivística és la següent: *Libro de censales, rentas, posesiones y emolumentos del monasterio de la Murta*. Archivo del Reino de Valencia (ARV). Libro 4163, folio 6v. Segueix Pons en referència al monestir de la Murta "(...) este cenobio y santuario, situado en un pintoresco valle, había sido desde antiguo muy favorecido por los Vich, que tenían en él sepultura familiar y eran considerados casi como patronos". Veure PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 189.

¹²⁶ El baró de Terrateig documenta la història del llinatge de la següent manera: "Lo cierto es que el solar de este linaje se halla en Castelló de Ampurias, del Principado de Cataluña, y en el Convento de San Francisco de dicha ciudad tenían la capilla con sepultura propia, como consta en la información que se hizo para la concesión del capelo cardenalicio a Don Guillem Ramón de Vich (...) Si después de muerto el Cid se perdió en Valencia, un monarca aragonés la conquistará de nuevo. En esta empresa formarán numerosos caballeros catalanes, y entre ellos hay uno que pinta en su escudo tres fajas rojas en campo de oro: Guillem de Vich". Veure TERRATEIG, Barón de: *op. cit.*, p. 4-5.

¹²⁷ Per a més informació veure TERRATEIG, Barón de: *op. cit.*, 1944.

1535)¹²⁸, que durant els anys 1507-1521 fou ambaixador de Ferran el Catòlic a Roma en els pontificats de Juli II (1443-1513)¹²⁹ i Lleó X (1475-1521)¹³⁰. Es conserva a l'Arxiu de la Casa Llaurí una butlla del papa Lleó X a l'ambaixador Jeroni Vic del dia 4 d'abril de 1520 en la qual li agraeix els serveis prestats a l'anterior pontífex Juli II.¹³¹ Una de les carreres eclesiàstiques més importants de la família Vic, i que en el futur s'hauria d'aprofundir en l'estudi de la seva carrera eclesiàstica, fou un dels quatre germans de l'ambaixador; Guillem Ramon Vic (1450?-1525)¹³², ardiaca de Xàtiva, canonge de València, cardenal (1517) i bisbe de Barcelona i Cefalú.

¹²⁸ El Baró de Terrateig ha tractat la, no documentada a dia d'avui, data de naixement de la següent manera: "No consta la fecha exacta de su nacimiento. Pero teniendo en cuenta que su nombre de pila, Miguel Jerónimo, o Jerónimo sólo, como preferentemente utilizó, no eran nombres propios de la familia, hay que suponer que les fuera puesto este último en recuerdo del fundador de la Orden de los Jerónimos, a quienes pertenecía el Convento de la Murta, tan favorecido y ligado a esta familia, y el de Miguel Ángel, por el Santo del día, y puesto que las capitulaciones matrimoniales de sus padres tuvieron lugar ante Miguel Bataller, en 10 de marzo de 1458, podría fijarse como fecha de su nacimiento la del 29 de septiembre de 1459". Veure TERRATEIG, Barón de: *op. cit.*, p. 14-15.

¹²⁹ Jeroni Vic treballà incansablement en el context del papa Giuliano della Rovere (Juli II), pontificat des de el 1503 al 1513, en un moment en el qual el pontífex volia fer de la Santa Seu la primera potència italiana en el camp de les belles arts: mecenes fastuós, fou protector de nombrosos artistes del Renaixement, especialment de Bramant i Miquel Àngel, qui va concebre la seva tomba monumental.

¹³⁰ Giovanni de Mèdici, papa Lleó X del 1513 al 1521) era fill de Llorenç el Magnífic i destacà en el camp de les arts per la seva protecció als artistes Rafael i Miquel Àngel.

¹³¹ Aquest document papal està publicat a TERRATEIG, Barón de: *op. cit.* p. 2.

¹³² Segons el Baró de Terrateig "(...) fue nombrado cardenal, dándole el Capelo del Título de San Marcelo, nombramiento que se hizo juntamente con el Obispo de Tortosa que subiría después al solio Pontificio con el nombre de Adriano VI. Al fallecimiento de éste y en la elección de Clemente VII, tuvo el cardenal Vich algunos votos para papa. Falleció en Roma, el día 25 de

Des de Nàpols, el dia 14 d'abril de 1507, Ferran el Catòlic envià a Roma una ambaixada per donar comptes al papa Juli II i encapçalada per Jeroni Vic. Com ens informa el baró de Terrateig "Se inicia, pues, su misión en Roma. La tarea no era nada fácil. Ya había nacido Maquiavelo. La división de los Estados daba origen a disputas entre ellos y (...) en el centro de Italia, los Estados Pontificios, cuyo jefe, en su doble calidad de señor temporal y Cabeza de la Cristiandad, no podía ser considerado como un jefe de Estado más".¹³³ Es va casar el dia 11 de febrer de 1492 amb Violant Ferrer¹³⁴ i tingueren tres fills, entre els quals, Lluís Vic i Ferrer, pare del que serà bisbe de Mallorca Joan Vic i Manrique (1530-1611), qui a l'any 1524 va contreure matrimoni amb Mencia Manrique de Lara i Fajardo, mare del citat bisbe i filla del tercer compte de Paredes de Nava, de la noblesa castellana.¹³⁵

El nostre bisbe fou el quart dels onze fills de la família Vic i Manrique i poc sabem a dia d'avui sobre la seva infantesa. Es conserva a l'Arxiu del Baró de Llaurí a València, un llibre encara per estudiar amb profunditat, escrit pels seus nebots Álvaro i Diego on deixa entreveure, des de ben jove, la seva prioritat per la carrera eclesiàstica.¹³⁶ Estudià a València el llatí i després va passar a Salamanca on cursà teologia. Des del punt de vista del seu comportament, Guillem Pons apunta que "el único detalle que conocemos de su vida de joven estudiante es bastante significativo respecto de su ejemplaridad y

julio de 1525, y su cuerpo fue trasladado al convento de la Murta". TERRATEIG, Barón de: *op. cit.*, p. 14.

¹³³ TERRATEIG, Barón de: *op. cit.*, p. 16.

¹³⁴ Filla de Lluís Ferrer, majordom major de Joana la Boja i de Lucrècia Soler.

¹³⁵ Arxiu de la Baronia de Llaurí (ABLL), número 612. *Capitulaciones matrimoniales para el casamiento de doña Mencia Manrique de Lara con don Luis Vich, 1524.*

¹³⁶ VICH, Álvaro, VICH, Diego: *Libro del linaje y descendencia de mis hijos, que trata de los linajes de Vich, Manrique Ferrer, Fajardo, Castellví, Moscó, Borja y Belvis.* Manuscrit. Arxiu del Baró de Llaurí (València), s.f.

buenas costumbres, y consiste en que los jesuitas decían de él: desde mozo en sus estudios trató mucho con los nuestros”¹³⁷. Es va distingir també pel seu aprofitament en els estudis i, acabats aquests, va quedar a Salamanca on desenvolupà el càrrec de rector de la Universitat de Salamanca limitat a un any de rectorat. Així, Joan Vic i Manrique era doctor en Teologia, fou Rector, Catedràtic de Prima de Sant Tomàs¹³⁸ i Sagrada Escripura a la Universitat de Salamanca en la qual es conserven els *Llibres de matrícula* i *Llibres de Claustres* que fan referència al nostre bisbe de Mallorca¹³⁹.

6.2. Un episodi historiogràfic incert: ambaixador de Felip II a Roma

Un dels episodis de la vida de Joan Vic i Manrique encara per estudiar en profunditat i sobretot, per aclarir és el seu càrrec com ambaixador del monarca Felip II a Roma. La historiografia que hem pogut consultar ho ha tractat dues maneres: per una banda, quan es parla de la seva carrera acadèmica, educativa i pastoral no apareix en cap moment el càrrec d’ambaixador de Felip II; per altra banda, com és el cas de Gabriel Mateu Mairata a la seva obra *Obispos de Mallorca* (1985¹⁴⁰) reafirma aquesta condició de Vic i Manrique.

Al marge d’aquesta contradicció bibliogràfica, per entendre l’esperit reformista del bisbe Vic hem d’estudiar la situació política i religiosa de Felip II (1556 –

¹³⁷ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 190. Cita document de l’Arxiu de la Societat del Jesús de Roma. Hisp. 130, ff 56 y 297-299.

¹³⁸ Veure BINIMELIS, Joan: *Historia de Mallorca*, tomo III, Palma, 1927, p. 287.

¹³⁹ A l’arxiu històric de la Universitat Pontifícia de Salamanca es conserven els següents documents: el llibre de claustres (AUSA 33), llibres de matrícula de 1569 (any de llicenciatura), 1570 (any de magisteri) i llibre de matrícula en Teologia (AUS 777).

¹⁴⁰ MATEU MAIRATA, Gabriel: *Obispos de Mallorca*, Palma, 1985, p. 245-247.

1598) que es vertebrava en tres postulats: la defensa de la Fe Catòlica, la defensa de la Justícia i la seguretat en els seus estats.¹⁴¹

La Reforma Catòlica representa un esforç colossal i una temptativa de canviar i les conductes corruptes i les mentalitats de la cristiandat. El model de catolicisme proposat a partir de Trento, va més enllà del dogma i la litúrgia, ja que l'Església "era reconeguda com a suprema instància religiosa i moral".¹⁴² Amb tot, el Concili de Trento no va poder evitar les intervencions dels monarques catòlics en la vida de l'Església¹⁴³.

La fusió entre el poder monàrquic i la religió continua essent una tendència generalitzada a l'Europa del segle XVI, mitjançant el mecanisme de l'*exequatur*, que era el pas preceptiu de tots els decrets i documents papals i Conciliars.¹⁴⁴ El control reial sobre l'Església catòlica a Espanya era gairebé total. Endemés, els sínodes es converteixen en un instrument de primera importància per imposar i desenvolupar les línies de força de la Reforma Catòlica. En efecte, una vegada que el Concili va acabar, i els seus cànons van ser publicats, correspongué a

¹⁴¹ Felip II va dur a terme una reforma eclesiàstica a les principals ciutats de la Corona d'Aragó: per exemple a València introduí dues figures com Tomàs de Villanueva (1487 – 1555) i Joan de Ribera (1532-1611), procedents de la Corona de Castella; i a Mallorca, dos bisbes de la Corona Catalano-aragonesa, com Diego de Arnedo (?-1574) i Joan Vic i Manrique (1530-1611).

¹⁴² CABOT ROSSELLÓ, Salvador: *Felipe II. Señor de cuerpos y almas. Los quebrantos de la Tercera Orden Regular de San Francisco*, Lleonard Muntaner editor, Palma, 2005, p. 75.

¹⁴³ En aquest sentit, cal advertir tres objectius prioritaris del rei Felip II (1527-1598): un apropament entre la política i l'Església, la regulació de les transaccions econòmiques i, finalment, un aspecte cabdal fonamental pel nostre treball de recerca, el control de la producció artística, literària i cultural del segle XVI, sobretot, per evitar l'extensió protestant en els seus dominis.

¹⁴⁴ Aquesta és la base de la teoria de la confessionalitat, creada per alguns historiadors del segle XVI: la coexistència de diferents religions força a cada confessió a crear un sistema de defensa enfront de les altres, és a dir, a formular uns principis clars no tan sols dogmàtics, sinó d'organització social de fidels.

cada sínode diocesà donar forma concreta a les seves disposicions, per respondre més eficaçment a les necessitats dels clergat mallorquí i els fets de la seva jurisdicció. De tota manera, els sínodes que convocà Vic i Manrique (1589-1592-1597) reforçaren l'autoritat del bisbe a les seves diòcesis. Per això cal tenir molt en present que l'aplicació de les reformes tridentines recau essencialment sobre l'acció dels bisbes i, en aquest sentit, reforça l'autoritat del bisbe a les seves respectives diòcesis. El Rei pot promoure la reforma religiosa mitjançant la designació de bisbes disposats a comprometre's en l'aplicació dels principis tridentins al clergat i als laics de la seva diòcesi.¹⁴⁵

Per això, les actes de visites pastorals donen compte dels graus d'eficàcia que va aconseguir aquesta pretensió. El Patronat de Felip II¹⁴⁶ sobre l'Església configurà un tipus de carrera episcopal en què els futurs bisbes fan una lenta ascensió alternant càrrecs a la Universitat, l'Església i la Monarquia. Les Universitats, doncs, constitueixen els vertaders nuclis de renovació espiritual del seu regne.

Arribats en aquest punt, on hem fet un estat de la qüestió al voltant de la política religiosa de Felip II, analitzarem la incertesa bibliogràfica al voltant de la figura de Vic i Manrique en relació al monarca citat anteriorment.

¹⁴⁵ El principal rector de l'acció de l'Església segons el Concili, és la cura de les ànimes i l'atenció pastoral. Felip II possibilita una acció de govern decidida a aconseguir la reforma de les ordres religioses en tres principis rectors: el primer, la desaparició del conventualisme i el decidit suport a l'Observança. El segon, aconseguir la reforma de les ordres més relaxades a través de les altres, més observants, que fossin de la mateixa família o regla, i finalment, la inclusió dels programes de la reforma dels aspectes literaris i humanístics, requerits per l'elevació cultural dels seus membres i per la major eficàcia del seu ministeri; cfr. S. Cabot Rosselló, *Felipe II, señor de cuerpos y almas: los quebrantos de la Tercera Orden Regular*. Palma 2005.

¹⁴⁶ Vegeu MIRALLES SBERT, Josep: "Carta de Felipe II al Cabildo de Mallorca sobre el Concilio de Trento (1562)" a BSAL, número 8, 1899-1900, p. 86-87.

Per la seva banda, Gabriel Mateu Mairata, defensor de Joan Vic i Manrique com ambaixador de Felip II a la Santa Seu afirma “Enterado Felipe II de las múltiples cualidades que adornaban la persona de Juan Vich les comisionó para ir a Roma a parlamentar con Pío IV sobre la crítica situación de Europa, provocada por Martín Lutero y sus secuaces (...) Preocupado por esta eventualidad, el rey prudente encomendó al Sr. Vich y Manrique que se entrevistara con el Sumo Pontífice para, de común acuerdo, buscar medios adecuados, con que hacer frente a la peligrosa herejía (...) Desempeñó esta embajada con gran acierto y dio en ella tales pruebas de prudencia y sagacidad, que el monarca pensó en él como monarca ideal para regir los destinos espirituales de la diócesis mallorquina (...)”¹⁴⁷. Consultada aquesta obra de Gabriel Mateu Mairata, no veiem cap suport documental ni arxivístic a les seves afirmacions citades anteriorment.

Per altra banda, Pere Xamena i Francesc Riera en el capítol dedicat al bisbe Vic i Manrique no citen al prelat com ambaixador de Felip II, tan sols comenten que era “Valencià i que pertanyia a una família noble, havia estudiat a Salamanca, on després regentà una càtedra i arribà a ser, per algun temps, rector de la Universitat (...) El rei Felip II el presentà al papa per a bisbe de Mallorca el 1573 i prengué possessió de la nostra diòcesi el dia 5 d’octubre de l’any següent”¹⁴⁸.

Per nosaltres, la font més fiable i de la qual avui en dia, les seves conclusions continuen vigents és la del doctor Guillem Pons Pons qui emfatitza la seva carrera eclesiàstica a Salamanca per donar arguments a la tesi que Felip II el trià per ser una persona amb coneixements i servitud: “Distinguióse Vic también por el aprovechamiento en los estudios y, acabados éstos, quedó en Salamanca,

¹⁴⁷ MATEU MAIRATA, Gabriel: *op. cit.*, p. 245.

¹⁴⁸ XAMENA, Pere, Riera, Francesc: *Història de l’Església a Mallorca*, editorial Moll, Palma, 1986, p. 160.

dónde además de haber desempeñado el honroso cargo de rector de Universidad¹⁴⁹, cuya duración estaba limitada a un año, también ejerció la docencia regentando la importante cátedra de Prima de Santo Tomás, como suplente de fray Juan de la Peña, que estaba ausente, y luego leyó la Sagrada Escritura (...) En 1573, Felipe II, que era muy cuidadoso de elegir personas idóneas para los obispados, presentó para el de Mallorca a don Juan Vic y no era mera fórmula el que escribiera a su embajador que lo hacía teniendo respecto a las buenas letras, ejemplo, vida y recogimiento y otras partes y cualidades que concurren en la persona”¹⁵⁰.

La teoria del doctor Guillem Pons Pons és la més creïble ja que cita les cartes enviades per Felip II a l'ambaixador d'aleshores, relatives a la presentació de Joan Vic Manrique per a la diòcesis de Mallorca. Per tant, podem concloure que segons la línia d'investigació i conclusions de Pons, Vic i Manrique no va ser mai ambaixador del monarca ja que no consta documentació d'aquest període de la seva vida a cap dels arxius consultats per l'autor.

6.3. Joan Vic i Manrique, bisbe de Mallorca (1573-1604)

En aquest apartat farem una breu relació dels aspectes eclesiàstics i pastorals més interessants de l'episcopat de Joan Vic i Manrique (1573-1604) que puguin servir de suport directe al nostre treball de recerca al voltant de les visites pastorals del prelat valencià, ja que per un estudi més exhaustiu de la seva

¹⁴⁹ ESPERABÉ, E.: *Historia de la Universidad de Salamanca*, tomo II, Salamanca, 1914-1917, p. 9.

¹⁵⁰ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 190. Cita documents importantíssims de Felip II a l'ambaixador per recomanar Vic i Manrique: Arxiu de l'Ambaixada d'Espanya davant el Vaticà (AAEV), lligall 3, f.f. 56, 105 i 106.

figura, en tots els vessants, cal buidar els estudis de Mn. Guillem Pons i Pons, encara vigents.¹⁵¹

Nosaltres ens detindrem en tres grans blocs:

1. La reforma del clergat: la bona sintonia amb els seus capitulars, la vida exemplar dels rectors, la instrucció de fells, l'administració de sagraments, la celebració del culte, el control dels beneficis, la formació del clergat, la conservació del patrimoni eclesiàstic.
2. La reforma litúrgica: estat de la qüestió de la litúrgia mallorquina al segle XVI, la reforma litúrgica de Pius V, l'acceptació dels llibres litúrgics romans i la provisió de nous missals i breviaris a les esglésies de Mallorca, l'abolició del ritus mallorquí, la permanència de les comunitats parroquials de beneficiats, el retorn del cant de la Sibil·la, la potenciació de les festes a la Verge (Assumpció i Puríssima Concepció) i la publicació l'any 1601 del *Manuale Sacramentorum*¹⁵².
3. Els ordes religiosos: contactes amb les ordes existents (un total de deu), la fundació de dotze convents i finalment, la relació amb la comunitat de monges (un total de deu) i els jesuïtes.

¹⁵¹ PONS PONS, Guillermo: "La reforma eclesiàstica en Mallorca durante el pontificado de Don Juan Vic y Manrique de Lara" a *Antologica Annuua*, 16, Roma, 1968, p.175-325; PONS PONS, Guillermo: "La cura de almas y la vida cristiana del pueblo de Mallorca bajo el pontificado de Don Juan Vic y Manrique de Lara (1573-1604)" a *Antologica Annuua*, 18, Roma, 1971, p. 175-325; PONS PONS, Guillermo: "El colegio de Jesuitas de Mallorca y el obispo Don Juan Vic y Manrique de Lara (1573-1604)" a *Archivum Historicum Societatis Iesu*, Roma, 40, 1971, p. 437-462.

¹⁵² Per més informació veure SEGUÍ TROBAT, Gabriel: *El català en els rituals de sagraments de la diòcesi de Mallorca (1516-1847)*, Publicacions Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, p. 26-28 i 79-111.

6.3.1. La reforma del clergat

Pel que fa als orígens de la seva prelatua ens remuntem al dia 31 de juliol de 1573 on va tenir lloc un acte de preconització en el consistori secret celebrat a Sant Marc¹⁵³, i en conseqüència el 15 d'octubre Joan Vic i Manrique prenia possessió de la diòcesis per mitjà del seu procurador, el sacerdot valencià Francesc Ferrer¹⁵⁴. Fins el mes d'octubre de l'any següent (1574) no va arribar a Mallorca i "(...) Después de recibir a una comisión del cabildo de la catedral desembarcó a las dos de la tarde en la caleta de Santa Catalina y, bordeando las murallas de la población, se dirigió al convento de Jesús, situado extramuros, y allí quedó alojado hasta el día siguiente, en que tuvo lugar la entrada solemne en la ciudad"¹⁵⁵.

Després de l'etapa pastoral i de reforma del seu antecessor Diego de Arnedo (1562-1572), Joan Vic i Manrique (1573-1604) es va trobar amb una primera missió: la reforma del clergat que s'havia de fer, segons Guillem Pons "con lentitud y prudencia en esta materia, procurando siempre estar en buenas relaciones con el Cabildo (...) En la carta exhortatoria que dirigió al clergat de su diócesis, publicándola como prólogo a los decretos sinodales de 1588, inculca a los canónigos la obligación de ser en su vida modelo y ejemplo para los demás clérigos"¹⁵⁶.

¹⁵³ Arxiu Secret Vaticà (ASV), Fons consistorial, *Acta Camerarii*, número 11, foli 134. Citat per PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 190.

¹⁵⁴ Arxiu Capitular de Mallorca (ACM). *Secció papers solts*, caixa 10, número 5. Citat per PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 190.

¹⁵⁵ Arxiu Capitular de Mallorca (ACM). *Actes Capitulars*, 1574-1583, foli 29. Citat per PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 190.

¹⁵⁶ Veure PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p.192. "Quicumque dignitates aut canonicatus obtinent, quo sublimiorem locum in Ecclesia adepti sunt eo magis studeant ut munera et officia eis iniuncta perfectius exaequantur. Et tale ubique religionis et sanctitatis exemplum praebeant ut alii clerici inferioris ordinis actiones suas et mores ad eorum normam dirigant atque component

Un fet distintiu entre els episcopats de Diego de Arnedo i Joan Vic Manrique va ser la bona sintonia entre el bisbe i els seus canonges que el seu antecessor no va aconseguir: el bisbe Vic sempre va intentar mantenir una bona relació amb els seus capitulars i prova d'aquesta aptitud, que col·lateralment influirà dintre de la història de l'art mallorquí, és l'interès màxim del prelat per l'esplendor i decoro de la Catedral de Palma, sobretot per la seva finalització. Mn. Guillem Pons relata el següent: “(...) Baste adelantar que en parte corrieron a cuenta de su propio peculio las obras de construcción de las bóvedas del trascoro, o sea la mitad de la inmensa nave, y totalmente a sus expensas se hizo el portal mayor”¹⁵⁷.

És freqüent, per la consulta realitzada als arxius capitulars, l'aparició a les actes capitulars i en la documentació episcopal la llibertat del bisbe Vic en oferir ornaments i objectes litúrgics i el seu interès en procurar solemnitat de culte a la Seu de Palma.

Una altra de les seves accions de govern directes, en les quals va dedicar molts d'esforços en el marc de la renovació cristiana, fou la bona actuació i la vida exemplar dels rectors. De les quaranta dues parròquies que tenia la diòcesis de Mallorca¹⁵⁸ de les quals cinc corresponien a Menorca, totes tenien

(...)”. Text extret de: “Epistola exhortatoria ad clerum” a ADM. *Sinodus dioecesis Maioricensis*, Palma, 1599, p. 13.

¹⁵⁷ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 196.

¹⁵⁸ Tenim un magnífic fragment extret de Mn. Guillem Pons de la visita *ad limina* de 1590: “Deinde in insula hac Maoricensi triginta et septem paraciae sive rectoriae reperiuntur tam intra civitatem quam extra per villas et oppida distincta. Minocarum vero insula, quae huic est suffraganea quinque rectorias in se continet. Unde omnes complent numerum 42 ex quibus intra Civitatem quinque extant videlicet Santa Eulàlia, Santa Creu, San Jaume, San Miquel y San Nicolau, extra vero quae saequuntur Lluch Mayor, Algaida, Montuiri, Porreres, Campos, Santñy, Felniig, Manacor, Harta, Petra, San Joan, Sineu, Santa Margarita, Muro, La Pobra, Alcudia, Pollensa, Campanet, Selva, Inca, Benisalem, Sancelles, Santa Maria, Marratxi, Alaro,

rector, excepte tres: la de Pollença que per estar vinculada a l'ordre de Malta, la governava un capellà amb el nom de prior; la de Santa Creu de Ciutat unida a la Cartoixa de Valldemossa i regida per un vicari; i la d'Artà que es trobava amb un cas semblant a l'anterior.¹⁵⁹ El punt transcendental de la reforma de Vic i Manrique va ser fer comprendre als rectors que, més que beneficiats i propietaris amb dret a gaudir d'unes rendes, eren pastors de les ànimes dels fells i que "cuidaran de promover la vida cristiana de sus súbditos, esto fue el principal empeño del obispo respeto a los sacerdotes con cura de almas"¹⁶⁰.

Segons el *Manuale Sacramentorum* (1601) que va publicar el bisbe Vic i Manrique, a tres capítols principals es van reduir els deures i obligacions dels rectors: la instrucció dels fells, l'administració dels sacraments i la celebració del culte.¹⁶¹ En aquest sentit i a tall d'exemple de l'afirmació anterior, les visites pastorals seran una font documental de control estricte per ensenyar, tots els diumenges a toc de campana i després de completes, la doctrina cristiana.¹⁶²

Un altra dels aspectes de rigor en l'administració diocesana del bisbe Vic i Manrique és el control dels beneficis i és per això que, en les visites pastorals, apareixen moltes disposicions i advertències mitjançant les quals el bisbe procurà corregir els abusos i desviacions que va trobar entre el clergat a la diòcesi de Mallorca.

Valldemossa, Bunyola, Soller, Esperles, Puigpunient, Calvia, Andraig, quae autem sub insula Minoricarum Ciutadella, Maho, Alayor, Lo Mercadal, les Ferreries" (*Archivum Sacrae Congregationis Concilii, Documenta Maioricensia*, 1590, f.f. 128-133).

¹⁵⁹ El capellà d'Artà era anomenat vicari perpetu. Veure ADM, *Visites pastorals 1586-1589*, lligall 13, foli 76.

¹⁶⁰ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 201.

¹⁶¹ Veure *Manuale Sacramentorum iussu Illustrissimi Domini Joannis Vich et Manrique Episcopi Maioricens annuente synodali conventu (...) Maioricae, aput Gabrielem Guasp*, Palma, 1601, p. 28.

¹⁶² Guillem Pons cita la visita pastoral de Petra de l'any 1589 (ADM, *Visites pastorals*, 1589, lligall 13, foli 187) per exemplificar aquesta disposició. PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 205.

Les visites pastorals d'Alcúdia (1595) i Pollença (1599) fan incís en un dels majors defectes del clergat mallorquí: la falta d'atenció a les disposicions manades pel bisbe Vic. Aquesta apatia obligava al bisbe a ser més sever, utilitzant la pena d'excomunió, la qual no bastava a vegades ni tan sols per fer observar els decrets.¹⁶³

El bisbe Vic i Manrique, per la seva experiència viscuda a l'etapa salmantina, sabia que la formació que fins aleshores havia rebut el clergat mallorquí era molt insuficient i, en aquest sentit, aconseguí l'ideal tridentí de la fundació del seminari diocesà va ser una empresa impossible.

En aquest sentit Mn. Guillem Pons ens diu que “ (...) Tampoco osó emprender la obra de erección del seminario, a pesar de haber pensado en ello, sin duda porque previó las grandes dificultades con que tropezaría por parte del cabildo, y así prefirió el obispo Vic, emplear sus rentas en obras de beneficencia y en el esplendor de los templos, que eran empresas que se sabía de antemano que a todos les parecería bien”¹⁶⁴.

El concili de Trento proposava diverses solucions per pal·liar aquestes mancances ja que a Mallorca no hi havia cap col·legi dedicat a la formació integral dels clergues: l'aplicació del fons de les esglésies i destinar-los a ensenyança i un impost als beneficiats encara que no va ser efectiu perquè el bisbe Vic no es volia enfrontar amb els canonges per exigir-lis una disminució de les seves rendes.¹⁶⁵

¹⁶³ ADM, *Visites pastorals*, 1595, lligall 10 (Alcúdia), foli 10v.

¹⁶⁴ PONS PONS, Guillem: “La cura de almas y la vida cristiana del pueblo de Mallorca bajo el pontificado de Don Juan Vic y Manrique de Lara (1573-1604)” en *Antologica Annuua*, 18, Roma, 1971, p. 572.

¹⁶⁵ Per estudiar la resistència que hi va haver en el Capítol de la Seu de Mallorca en el segle XVII per la construcció del Seminari de Sant Pere, veure ROTGER, M.: *El Seminario Conciliar de San Pedro*, Palma, 1900, p. 22 i ss.

La conservació del patrimoni eclesiàstic va ser un dels aspectes claus de preocupació per part dels bisbes posttridentins. Aquesta va ser la línia de conducta del bisbe Vic i Manrique i observem que en els seus sínodes, en les seves provisions i en els decrets de visita atén de manera molt acurada a la supervisió de les rendes i ingressos, com també, un grau de compliment màxim a les obres pies i llegats testamentaris. Per això es va crear la figura del procurador d'obres pies i dels pobres de Crist.¹⁶⁶

6.3.2. L'atenció a la reforma litúrgica i la celebració del culte

Els llibres litúrgics de Mallorca s'havien imprès en vistes a la seva Catedral, i tan sols d'un mode imperfecte i parcial podien aplicar-se al culte de les parròquies de la diòcesi; per tant, segons Mn. Guillem Pons "reinaba una notable variedad en las celebraciones litúrgicas y los mismos misales y libros de rezo las más de las veces no concordaban perfectamente unos con otros"¹⁶⁷.

Una de les solucions fou la impressió del missal, breviari i ritual propis de Mallorca l'any 1506, baix el pontificat del bisbe Antonio de Rojas (1496-1507).

A la nostra diòcesi, es va acceptar la reforma litúrgica de Pius V i la seva acceptació juntament amb la dels llibres litúrgics romans va ser una realitat a les esglésies de l'illa que es varen proveir de missals i breviaris.

Segons Guillem Pons "En la visita pastoral de 1575 el obispo Vic i Manrique halló que en una parroquia tan importante como en la de Santa

¹⁶⁶ *Archivum Sacrae Congregationis Concilii, Documenta Maioricensia, Visita ad limina*, 1590, foli 140. En aquest informe presentat a la Congregació del Concili, Vic i Manrique dóna a conèixer la figura del procurador, la seva labor al respecte i el nomenament de procurador d'obres pies. Veure PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 252.

¹⁶⁷ Veure PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 255. També, en aquest sentit, es poden consultar altres estudis d'interès com és la tesis doctoral de SEGUÍ TROBAT, Gabriel: *El missal mallorquí de 1506*, Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona, 2006.

Cruz¹⁶⁸ que contaba con abundante clergat, no había más que un solo misal romano, y en consecuencia, el prelado mandó que se adquiriesen por los menos tres, y al año siguiente en el monasterio de las monjas de Santa Margarita¹⁶⁹ parece que tenían ninguno, por cuanto el prelado ordenó que en seguida se comprase al menos uno¹⁷⁰.

Encara que el ritus mallorquí quedà abolit, varen subsistir diverses costums litúrgiques i peculiaritats com són les comunitats parroquials de beneficiats que “representaban una continuidad y tradición constante en el seno de las parroquias, teniendo así los párrocos menos posibilidad de inmutar las viejas costumbres”¹⁷¹.

Les principals esglésies de Mallorca destacaven per l'exuberància del culte litúrgic que practicaven els preveres, i és en aquest sentit, que el bisbe Vic i Manrique el 1575, va pensar que les funcions litúrgiques de Nadal a la Catedral resultarien més emotives i devotes si introduïa la Sibil·la, tal i com havia vist durant la seva infantesa a València: el dia 23 de setembre de 1575 ho va proposar als seus canonges que acceptaren la proposta del bisbe.¹⁷²

Per altra banda, la devoció eucarística estava molt arrelada a Mallorca a través de la processó del Corpus¹⁷³ i les festes de la Verge com l'Assumpció, titular de

¹⁶⁸ ADM, *Visites pastorals*, lligall 10, 1575-1578-1582, foli 30.

¹⁶⁹ ADM, *Visites pastorals*, lligall 10, 1575-1578-1582, foli 69.

¹⁷⁰ Veure PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 264.

¹⁷¹ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 265.

¹⁷² Veure Arxiu Capitular de Mallorca (ACM), *Actes Capitulars*, 1575.

¹⁷³ Vegeu CARBONELL BUADES, Marià: “El Retaule del Corpus Christi de la Seu de Mallorca” a AAVV: *La fidelitat obstinada. Homenatge a Mn. Pere Joan Llabrés Martorell*, Leonard Muntaner editor, Ajuntament d'Inca-OCB, Palma, 2007, p. 89-106. En aquest sentit, el professor Carbonell manifesta el buit historiogràfic existent en la devoció del Corpus a Mallorca a l'època moderna; encara que, devers el 1600 quan era bisbe de la diòcesi de Mallorca el valencià Vic i Manrique, es renovaren les dedicades al Santíssim a Alcúdia, Bunyola i Sóller. Vegeu per aquest darrer

la Seu de Palma, i de la Puríssima Concepció, a la que el bisbe Vic i Manrique va donar un gran increment.¹⁷⁴

Finalment, acabarem amb una data fonamental per la reforma litúrgica del bisbe Vic: la publicació l'any 1601 d'un nou ritual baix el títol de *Manuale Sacramentorum*¹⁷⁵ on es van corregir aspectes que no estaven en consonància amb la disciplina canònica vigent però sobretot, s'adverteix una marcada orientació pastoral.

6.3.3. Els ordes religiosos

Joan Vic i Manrique es va trobar a la seva arribada a la diòcesi de Mallorca l'any 1574 moltes famílies religioses amb les quals havia de tenir una relació cordial pel bé de la seva activitat de govern eclesiàstic.

Entre les ordes destacà la dels cistercencs que habitaven al monestir de Santa Maria de la Real.¹⁷⁶ Segons Guillem Pons, "No tenemos noticias concretas de las relaciones que pudiera tener el obispo Vich con los monjes cistercenses de La Real, pero nos consta que en 1591 el papa Inocencio IX comisionaba al abad Pol

apunt, PONS PONS, Guillem: "La cura de almas y la vida cristiana del pueblo de Mallorca bajo el pontificado de Don Juan Vic y Manrique de Lara (1573-1604)" en *Antologica Annuua*, 18, Roma, 1971, p. 467-583.

¹⁷⁴ Veure MUNAR, Gaspar: *Devoción de Mallorca a la Asunción*, Palma, 1950; MUNAR, Gaspar: *Devoción de Mallorca a la Purísima*, Palma, 1954. També l'estudi de PÉREZ, Llorenç: "La Asunción de Nuestra Señora, titular de la Catedral de Mallorca" a *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXVIII, 1955, p. 287-302.

¹⁷⁵ ADM. *Manuale Sacramentorum Iussu Illustrissimi D. Ioannis Vich et Manrique Episcopi Maioricen, annuete synodali conventu per Raphaellem Albertinum Canonicum et Onofrium Oliverium Ecclesiae Sancti Michaelis rectorem in Sacra Teologia magistros correctum et espolitum. Maioricae apud Gabrielem Guasp. Anno 1601.*

¹⁷⁶ MUNAR, Gaspar: *Les ordes religioses a Mallorca. Compendiosa història de la seva obra dins aquesta diòcesi fins a l'any de la seva exclaustació (1835)*, Fascicle I, Palma, 1935.

para que decidiera en una causa existente que el obispo y la cofradía de presbíteros de San Pedro y San Bernardo”¹⁷⁷.

Una altra orde monàstica que conegué el bisbe Vic fou la dels cartoixans que en el segle XIV havien fundat el Monestir de Jesús a Valldemossa.

La relació va ser molt estreta ja que durant el segle XVI, el bisbe passà algunes temporades estiuenques a Valldemossa i també, sorgiren moltes personalitats entre les quals podem destacar-ne dues: pare Vicenç Mas i el prior Pere Antoni Borrassà.

Guillem Pons afirma que “El escudo de armas del prelado quedó grabado en el claustro de Valldemossa, sin duda como indicio de su amor y generosidad al monasterio”¹⁷⁸.

Les cases religioses més cèlebres de la Mallorca que conegué Vic i Manrique eren la dels dominics i dels franciscans. Gairebé en els trenta anys que el bisbe estigué a l’illa es varen fundar dotze nous convents, dels quals es poden extreure moltíssimes notícies relatives al seu patrimoni artístic i que serà una futura línia d’investigació per la realització de la tesi doctoral.

Guillem Pons publicà l’estadística de les ordres i cases religioses que existien a la Mallorca de Vic i Manrique:¹⁷⁹

ORDES	CONVENTS CIUTAT	CONVENTS POBLES	TOTAL
Franciscans	Sant Francesc - Jesús	Ciutadella – Inca –Sóller –Maó – Alcúdia - Artà (1581)- Lluçmajor (1600)	9
Dominics	Sant Domingo	Manacor (1576) – Pollença (1578) – Lloret (1579) – Inca (1604)	5
Agustins	Socors	Ciutadella – El Toro	4

¹⁷⁷ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 296.

¹⁷⁸ Veure PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 298.

¹⁷⁹ Veure PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 306. Els convents que porten la data fundacional són els que es varen construir en temps de Vic i Manrique (1573-1604).

ART I ESSLÉSIA A LA MALLORCA DEL SEGLE XVI A TRAVÉS DE LES VISITES PASTORALS
DEL BISBE JOAN VIC I MANRIQUE (1573-1604)

		(1595) – Felanitx (1603)	
Mínims	Soledat (1582)	Muro (1583) – Campos (1602)	3
Carmelites	El Carme	Font Santa de Campos (1580-1592)	2
Trinitaris	Sant Esperit		1
Mercedaris	La Mercè		1
Jesuïtes	Monti-sion		1
Cistercencs	Santa Maria de La Real		1
Cartoixans		Valldemossa	1

Pel que fa als monestirs de monges existents fan un total de deu: respecte a Ciutat; Santa Margalida, Santa Magdalena, La Concepció, Sant Jeroni, Santa Clara, l'Olivar i la Misericòrdia; a la part forana tenim, un de jerònimes a Inca, un de concepcionistes a Sineu i finalment, un de clarisses a Ciutadella (Menorca).

La tasca pastoral del bisbe Vic i Manrique en referència a l'activitat d'aquests convents va ser la de mantenir l'Observança implantada i que no s'extingís l'esperit de renovació i pietat que els reformadors com Diego de Arnedo (1562-1572) havien despertat. Per això, com afirma Guillem Pons "en la primera visita pastoral que hizo a los monasterios de su jurisdicción nuestro prelado, promulgó unas disposiciones, que constaban de veintidós artículos, y que tocaban los principales puntos que habían sido objeto de reforma, como la clausura (...) el trato a seglares (...) y la administración de rentas, que debía llevarse con mucho cuidado y pedirse la autorización del prelado para temas de importancia como reparaciones del edificio"¹⁸⁰.

¹⁸⁰ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 316. En un punt de la visita pastoral diu així: *Item mana que la priora que ara es y per temps será no emprenga cosa de edifici, ni reparo, que costi mes de cent sous en amunt sens tenir capitol sobre alló y sens expressa licentia de sa Señoria (...)*. ADM, *Visites pastorals 1575-1578-1592*, lligall 10, foli 75.

Amb les monges de Sant Jeroni va mantenir una especial relació “dada la que existía entre su familia y la orden de los Jerónimos en el monasterio de la Murta de Valencia; pero lo único que hemos podido comprobar es (...) que en la visita a Inca hizo coincidir la del monasterio de San Bartolomé con la fiesta litúrgica de San Jerónimo, cuya regla profesaban también las religiosas de dicha casa, y asistió a la misa mayor en honor al santo”.¹⁸¹ En conclusió, l’atenció més directe que tenia el bisbe Vic i Manrique amb la comunitat de monges de Mallorca durant el seu episcopat va ser el de procurar que duguessin una intensa vida espiritual.

Finalment, pel que fa a la seva relació amb els jesuïtes, el bisbe Vic va valorar moltíssim la gran labor en el camp de l’ensenyança i la formació de la joventut. El col·legi va ser fundat l’any 1561 i al fer-se càrrec de la diòcesi el prelat valencià “ (...) Los jesuitas estaban en la isla y gozaban de mucho prestigio (...) e influían especialmente en los nobles y caballeros”¹⁸². Per l’estudi exhaustiu que Mn. Guillem Pons ha dedicat a l’estreta relació del bisbe Vic amb la Companyia del Jesús, podem conèixer de primera mà i amb fonts documentals, l’estima i el suport que tingueren durant el llarg episcopat. El suport econòmic dispensat pel prelat al col·legi de Montis-sion¹⁸³ va ser realment important: “En 1574 estaba en construcción la nueva iglesia y agotados los recursos, decían (...) No queda

¹⁸¹ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 319. Transcrivim una part de la visita: *Aná a la Iglesia y monestir de St. Barthomeu y dita missa maior de St. Hieronym, la festa de la qual se celebra, patró de dites monjes, visitá lo Sanctissim Sacrament y sacrari de aquell y trobá star be y visitant tota la iglesia y monastir trobá no haver necessitat per ara haver de ordenar cosa alguna (...)*. ADM, *Visites pastorals 1586-1589*, lligall 13, foli 48v.

¹⁸² PONS PONS, Guillem: “El colegio de Jesuitas de Mallorca y el obispo Don Juan Vic y Manrique de Lara (1573-1604)” a *Archivum Historicum Societatis Iesu*, Roma, 40, 1971, p. 438.

¹⁸³ Vegeu, TRIAS MERCANT, Sebastià: *Història del pensament a Mallorca. Dels orígens al segle XIX*, Palma, 1985, p. 146-147.

esperanza, sino del Obispo Vich cuando venga”¹⁸⁴. Una altra vegada quedà demostrat l’interès de Vic i Manrique pel patrimoni artístic de l’illa.

6.3.4. La relació amb el seu germà Lluís Vic i Manrique, virrei de Mallorca (1584-1594)

L’autoritat civil del Regne de Mallorca estava constituïda per dues esferes diferents: per una banda la Universitat General¹⁸⁵, formada pels jurats del Regne; i el capità general o lloctinent del rei, que a mitjans segle XVI rebé el títol de virrei.¹⁸⁶

És evident que la mentalitat dels dos cercles governants fos a vegades diferent i, en aquest sentit Guillem Pons afirma que “Los eclesiásticos en general se inclinaban hacia las ideas tradicionales, y así vemos que el cabildo va unido a la Universidad cuando se trata de defender los privilegios y costumbres antiguas, pero los obispos que debían su nombramiento al rey se orientaban hacia la otra línea (...) Los poderes civil y eclesiástico se unían, sin embargo, cuando había que oponerse al centralismo de la curia romana”¹⁸⁷.

Un dels punts que tractarem en aquest punt és el període en el qual el germà del nostre prelat exercí el càrrec de virrei de Mallorca i que coincidí amb l’episcopat del bisbe Vic i Manrique. De ben segur, que no és freqüent al segle XVI, trobar coincidències familiars en dos poders, el civil i l’eclesiàstic.¹⁸⁸

¹⁸⁴ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 449.

¹⁸⁵ Veure BINIMELIS, Joan: *Historia de Mallorca*, tomo III, Palma, 1927, p. 379.

¹⁸⁶ Veure AGUILÓ, T.: *Virreys de Mallorca*, Palma, 1959, p. 9 i ss.

¹⁸⁷ PONS PONS, Guillem: La cura de almas y la vida cristiana del pueblo de Mallorca bajo el pontificado de Don Juan Vic y Manrique de Lara (1573-1604)” a *Antologica Annua*, 18, Roma, 1971, p. 562.

¹⁸⁸ Veure JOAN VIDAL, Josep: *Els virreis de Mallorca, segles XVI-XVII*, El Tall editor, Palma, 2002, p. 37-49.

Segons Josep Joan Vidal “ L’absència permanent dels monarques motivà el desenvolupament institucional del lloctinent general o virrei, màxim representant de l’autoritat reial a les illes. El càrrec de virrei fou exercit per aristòcrates dels regnes peninsulars de la Corona d’Aragó que no eren de primer rang. Els virreis tenien funcions militars, governatives i judicials”¹⁸⁹.

El 29 de desembre de 1583 arriba a Palma, en una flota de quatre galeres, el nou virrei de Mallorca, Lluís Vic i Manrique de Lara, germà del bisbe i “aquella misma noche salieron a recibirle los jurados de la ciudad y loa acompañaron a la Catedral, donde prestó los juramentos de costumbre”¹⁹⁰.

La monarquia demanava als seus virreis que els transmetessin a la cort la llista de persones que podien ser insalubres: l’any 1584 Felip II va concedir absoluts poders al que llavors era virrei, Lluís Vic i Manrique de Lara (1584-1594), tota una estratègia reial que facilitava un estricte marcatge del poder municipal i territorial de les Illes Balears.¹⁹¹ És un bon exemple, l’estudi de la població de Mallorca a l’any 1585, segons la relació general del virrei Lluís Vic, que era de cent catorze mil set-cents vint-i-set habitants dels quals vint-i-cinc mil corresponies a Ciutat i vuitanta-nou mil set-cents vint-i-set a la part forana de Mallorca.¹⁹² Un dels primers actes del virrei fou promulgar una sèrie de lleis i manaments en els quals es reprimien abusos sobre la immoralitat de les costums: en aquest sentit, es coneix un edicte del virrei Vic i Manrique, datat el 1584, inclòs entre els pregons de la Cúria de la Governació contra els alcavots,

¹⁸⁹ VIDAL, J.J.: “Les Illes Balears en temps de Carles I i de Felip II” a *Atlas d’Història de Mallorca. Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum XXV, Promomallorca edicions, Inca, 2005, p. 180.

¹⁹⁰ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 564. També es pot consultar AGUILÓ, T.: *op. cit.*, p. 40-42.

¹⁹¹ Veure més a BELENGUER, Ernest: “Els dos primers àustries” a DEYÀ BAUZÀ, Miquel (dir.): *Història de les Illes Balears. L’època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004, p. 330.

¹⁹² Arxiu Històric Nacional (AHN). Secció Estat. Lligall 3.028. Número 12. *Relación General de la visita de D. Luis Vich Virrey de Mallorca ha hecho de dicho reyno el año 1585.*

rufians, etc; que exemplifica la tasca de regularització de costums i supressió del bandolerisme¹⁹³.

Per encàrrec del virrei, "Joan Binimelis (1539-1616) realitzà una descripció topogràfica de l'illa de Cabrera, que després amplià a les illes de Menorca i Mallorca. Aquests treballs tenien com a objectiu dissenyar una línia defensiva de les illes, davant el perill creixent de falconades corsàries barbaresques"¹⁹⁴. Doctor en medicina a València i nascut a Manacor, la seva carrera intel·lectual i professional estigué fortament vinculada al suport del bisbe Joan Vic i Manrique (1573-1604) i del seu germà Lluís, virrei de Mallorca entre els anys 1583 i 1594.¹⁹⁵ En aquest sentit, Josep Juan Vidal ens informa que la tasca del virrei era impecable i molt eficient ja que "El gener i febrer de 1585, inspeccionà els recursos militars de totes les viles i de Palma, i envià a la Cort una detallada relació dels aspectes que considerà més interessants per a la defensa de Mallorca"¹⁹⁶.

El germà del prelat Joan Vic morí el dia 6 de setembre de 1594 en l'exercici del seu càrrec civil i va ésser enterrat a la capella de Sant Pere de la Seu de Mallorca.¹⁹⁷

¹⁹³ Arxiu del Regne de Mallorca (ARM), AH 430, *Cúria de la Governació, Pregons 1577-1594*, folis 140v-143. Citat i transcrit a MIRALLES MONTSERRAT, Joan: *Antologia de textos de les Illes Balears. Segles XIII-XVI*, volum I, Institut d'Estudis Baleàrics (IEB)- Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, p. 436-440.

¹⁹⁴ ALCOBERRO, Agustí: "La cultura escrita" a DEYÀ BAUZÀ, Miquel (dir.): *op. cit.*, p. 487.

¹⁹⁵ El 1593 redactà la Història del regne de Mallorca en tres volums (set llibres), text pioner en la historiografia baleàrica, que ell mateix traduí al castellà el 1601; i que fa una descripció general de l'illa, de gran interès geogràfic, com també narra aspectes de caire religiós, polític i cultural.

¹⁹⁶ JOAN VIDAL, Josep: "Veu Lluís Vic i Manrique" a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum XVIII, edicions Promo mallorca, Inca, 1991, p.117-118.

¹⁹⁷ Per a més informació sobre el virrei veure; FAJARNÉS, E.: "Edicte del virrey D. Lluís Vich" a *BSAL*, XXIII, 1930-1931, p. 342, 393, 429 i 467. També ROSSELLÓ VAQUER, Ramon: "Visita de

6.4. Fi d'un llarg pontificat: Joan Vic i Manrique, arquebisbe de Tarragona (1604-1612)

Només tres bisbes de Mallorca seguiren el seu *cursus honorum* una vegada abandonada l'illa i assoliren el govern d'altres diòcesis peninsulars i dos arquebisbats. Segons Mateu Colom i Jaume Serra "foren Diego de Arnedo, que va ser bisbe d'Osca i Jaca, Vic Manrique de Tarragona i Escolano Ledesma de Granada, respectivament"¹⁹⁸.

El bisbat de Mallorca a l'època del prelat Joan Vic i Manrique, per la seva tasca pastoral, litúrgica i religiosa que hem repassat en els capítols anteriors i la seva permanència de més de trenta anys a l'episcopat mallorquí (1573-1604), forma part d'un dels períodes de més esplendor de la història de l'Església a Mallorca. Basta analitzar de manera molt objectiva els capítols anteriors per valorar el seu pontificat de forma realment positiva tenint en compte com estava la Mallorca renaixentista de mitjans segle XVI i com va influir la pastoral de Vic i Manrique en tots els aspectes, al llarg dels seus trenta-un anys a l'illa.

La historiografia del segle XX ha tractat molt superficialment algunes conclusions sobre la labor ingent del prelat Vic i Manrique¹⁹⁹. També no falten

D. Lluís Vic, virrey de Mallorca, a les torres i armes i material de defensa de Mallorca (1585)" a *Fontes Rerum Balearium*, número 1, Palma, 1977, p. 305-372.

¹⁹⁸ COLOM, Mateu, SERRA, Jaume: "Societat de les illes en els segles XVI i XVII" a DEYÀ BAUZÀ, Miquel (dir.): *Història de les Illes Balears. L'època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004, p. 455.

¹⁹⁹ En aquesta mateixa línia de positivisme a l'acció pastoral del bisbe Vic i Manrique s'expressen autors com Gabriel Llabrés: afirma que "en todos los hombres insignes de la época a que nos referimos está el obispo Juan Vic i Manrique, uno de los pastores que durante mayor número de años guió el rebaño de esta diócesis y que más grata e imperecedera memoria ha dejado (...)". Veure LLABRÉS, Gabriel: "El canónigo Jerónimo Garau" a *BSAL*, número V, Palma, 1893-1894, p. 122.

els judicis dels seus contemporanis manifestant els aspectes més positius de la seva actuació eclesiàstica: és el cas de Joan Binimelis, pare de la historiografia mallorquina qui afirma “(...) que fue este prelado de condición muy afable y benigno y llevó su gobierno de gran discreción y prudencia y con benignidad y dulzura, con que acertó la condición de los mallorquines, pues fue muy amado entre ellos”²⁰⁰.

Aquest context religiós i personal era favorable per acabar la seva carrera episcopal a l'illa de Mallorca, amb una maduresa de setanta-quatre anys i les recomanacions mèdiques per no canviar de bisbat. De totes maneres, el prior del monestir de la Murta l'any 1594 li augurava nous presagis: “Nuestro señor (...) Se sirva dar a V.S. muy largos años de vida y le ponga en la silla que merece, para que tenga más (renta) que emplear al servicio y satisfacer a su tan generoso ánimo”²⁰¹.

En el mes de març de l'any 1604²⁰², Joan Vic i Manrique fou traslladat a la seu de l'arquebisbat de Tarragona en la que va romandre fins l'any de la seva mort, el 1612. L'únic historiador de Balears que ha tractat aquesta etapa tarragonina del bisbe Vic i Manrique amb el maneig de fonts documentals de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona ha estat el doctor Guillem Pons Pons²⁰³. Tenim localitzada una font importantíssima per consultar que és el testament inèdit de Joan Vic i Manrique que es conserva a l'arxiu com també el manuscrit no publicat de J. Blanch titulat *Episcopologi de Tarragona*. Per les

²⁰⁰ BINIMELIS, Joan: *Historia de Mallorca*, tomo III, Palma, 1927, p. 290.

²⁰¹ Citat a PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 579. Carta del prior de la Murta al bisbe Vic i Manrique conservada a l'Arxiu del Regne de València (ARV), *Papers de la Murta*, lligall número 411, 3 d'octubre de 1590.

²⁰² En un document conservat a la cúria episcopal de Mallorca es fa al·lusió que el bisbe Vic ja estava absent de la diòcesi (*nunc in remotis*). ADM, *Commun*, 1596-1605, foli 403v.

²⁰³ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 579-582.

consultes i buidatges que hem realitzat en aquest arxiu eclesiàstic, hem pogut comprovar que no es conserven les actes de visita pastoral del bisbe Vic i Manrique a Tarragona (1604-1612) a causa de la seva destrucció durant la guerra del francès la nit del 19 d'agost de 1813, quan les tropes napoleòniques atacaren el palau episcopal. L'inventari de visites pastorals de l'arxiu contemplen l'arc cronològic des de 1445 fins 1450, però després, no havent custodiades les visites de l'etapa Vic i Manrique (1604-1612), la catalogació passa a l'arquebisbat de Joan de Montcada i Gralla que comença el 1614. El cens de registres a Tarragona és el següent:²⁰⁴

- Visites pastorals de 1445, en foli. Número 1 B, capsa 7.
- Visites pastorals de 1484-1485, en foli. Número 1 C, capsa 7.
- Visites pastorals de 1449-1450, volum en foli, 224 folis amb índex, número 2, capsa 1.
- Visites pastorals de l'arquebisbe Joan de Montcada i Gralla, 1614-1615, volum en foli, 326 folis amb índex, número 3, capsa 1.

Com podem comprovar, serà impossible una reconstrucció documentada de les visites pastorals de l'etapa de Vic i Manrique a Tarragona, ara bé, dues de les futures investigacions que es poden realitzar son les següents: en primer lloc, buidar les visites pastorals dels anys 1614-1615 i comparar el model de visita que Vic i Manrique havia implantat a Mallorca durant els anys del seu episcopat (1573-1604) i, en segon lloc, observar els manaments que hagués pogut fer a les visites pastorals entre el 1604 i 1612 i estudiar el grau de compliment dels mateixos.

²⁰⁴ Consultar l'Inventari publicat de les Visites Pastorals de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona (AHAT). Conté un índex de visites pastorals, de parròquies, esglésies, ermites, santuaris, monestirs en els quals s'ha realitzat les citades visites,

Per altra banda, manllevat de la seva avançada edat, va realitzar una completa labor episcopal ja que l'abril de 1607 realitzà un sínode en el qual es varen tractar molts temes d'ordre pastoral.²⁰⁵ A finals del mateix any i principis de 1608 va tenir lloc un concili provincial a Tarragona, al qual van assistir-hi els bisbes de Barcelona, Vic, Solsona, Lleida i Elna.²⁰⁶ Al marge d'aquestes actuacions de govern eclesiàstic s'ha de tenir en compte que l'arquebisbat de Tarragona comprenia l'illa d'Eivissa, encara que, com afirma Guillem Pons, "Era difícil que pudiera estar bien atendida en cuanto a visitas y confirmaciones (...) Algunas veces tuvieron que ir a esta isla los obispos de Mallorca comisionados por el de Tarragona, y el mismo Vic i Manrique había ordenado a no pocos ibicencos con letras dimisorias de su ordinario"²⁰⁷.

La devoció a la Immaculada, que tant va potenciar durant el seu bisbat a Mallorca, també va ocupar part de l'aspecte devot i popular de l'acció diocesana: sabem que va fundar una solemne festa i processó en honor a n'aquest misteri.²⁰⁸

Finalment i a tall de conclusió d'aquest capítol, el dia 4 de març de l'any 1612 a les cinc de l'horabaixa moria l'arquebisbe Joan Vic i Manrique i, en presencia del seu nebot Diego Vic i complint la voluntat del difunt, es va disposar a portar les seves restes al monestir de Nostra Senyora de la Murta (Alzira, València) per enterrar-lo juntament amb tota la seva família. Guillem Pons constata que Diego Vic era un gran mecenes i "como en su persona acababa la rama de los Vich, quiso en la Murta quedara perpetuada la memoria

²⁰⁵ AHAT, *Processus Synodorum Archidiocesis Tarraconensis ab anno 1607 usque ad 1668 celebratorum*.

²⁰⁶ Veure COSTA BORRAS, *Collectio novissima constitutionum provincialium Tarraconensium*, tomo VI, p. 50-59; a cura EZENARRO, Ramón de: *Concilios Tarraconenses*, vol. I, Barcelona, 1866.

²⁰⁷ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 581.

²⁰⁸ Veure THOMAS, A.: *El culto y la liturgia en la catedral de Tarragona*, Tarragona, 1963, p.125 i ss.

de tan ilustre familia (...) Construyó allí una iglesia nueva y restauró todo el convento, y en la capilla mayor dispuso la sepultura de sus familiares con una gran lápida, ostentando una inscripción latina, en que honra principalmente, al prelado Joan Vic i Manrique".²⁰⁹ Serà molt interessant per l'elaboració de la tesi doctoral i per conèixer en profunditat l'univers artístic de la família Vic, la consulta de la tesis de llicenciatura inèdita de l'any 1956 que D. Bruna presentà al voltant de la figura del nebot Diego Vic.

²⁰⁹ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 582. En aquest capítol l'autor cita una font inèdita que dóna testimoni de la nissaga familiar dels Vic a València. BRUNA, D.: *Un gran mecenas valenciano del siglo XVII, Don Diego Vich*, tesis de llicenciatura presentada a la Universitat de València (inèdita), 27 de novembre de 1956.

7. El bisbe Vic i l'art²¹⁰

L'art i la societat de Mallorca no foren del tot impermeables a les novetats renaixentistes.²¹¹ Els contactes amb el món artístic de l'exterior continuaren al llarg del segle XVI, artistes que desplegaren la seva destresa a València i en general a altres indrets de la geografia peninsular que "evità l'estancament o la definitiva fossilització de l'art local"²¹². En qualsevol cas, si pensem que l'arribada del Renaixement a Mallorca hauria convertit en obsoleta una arquitectura allunyada de la modernitat de l'arribada d'Itàlia, durant tot el segle XVI les esglésies mallorquines varen mantenir planimetries i les altimetries invariables, "i per tant, el seu aspecte és gòtic"²¹³.

Fou característic dels bisbes posttridentins, com per exemple Vic i Manrique, l'interès per l'esplendor del culte i els temples.²¹⁴ Mn. Guillem Pons afirma "que su mayor gusto era invertir sus rentas en obras artísticas para embellecer las iglesias, y entre sus preocupaciones pastorales sobresale su empeño por dignificar lo más posible el culto divino"²¹⁵. El doctor Marià Carbonell afirma en relació al bisbe Vic "que desempeñó un papel relevante en la introducción de nuevos modelos artísticos en la isla, derivados sobre todo de la cultura figurativa valenciana, aunque en última instancia, de origen

²¹⁰ Ometem les referències a les visites pastorals perquè serà l'objecte del nostre treball d'investigació per a l'obtenció del doctorat.

²¹¹ Vegeu extensament CARBONELL BUADES, Marià: "L'art del renaixement i del Barroc" a DEYÀ BAUZÀ, Miquel (dir.): *Història de les Illes Balears. L'època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004, p. 493-523.

²¹² CARBONELL BUADES, Marià: *op. cit.*, p. 494.

²¹³ CARBONELL BUADES, Marià: *op. cit.*, p. 496.

²¹⁴ Vegeu PONS PONS: Guillem: "La reforma eclesiàstica en Mallorca durante el pontificado de Don Juan Vic y Manrique de Lara" a *Antologica Annua*, 16, Roma, 1968, p. 280.

²¹⁵ Vegeu PONS PONS: Guillem: *op. cit.*, p. 281.

italiano”²¹⁶. El professor Carbonell fa incís que hi ha una part important de la biografia de Joan Vic i Manrique que encara no s’ha estudiat en profunditat: “Sobre la relación del prelado Vic con el arte, las noticias escasean”²¹⁷.

En aquest sentit, aquest treball de recerca vol ser un bressol del que en la futura tesi doctoral es tractarà, no tan sols els aspectes referents al patrimoni artístic religiós escrits a les visites pastorals de Mallorca (1573-1604) sinó una investigació rigorosa de la figura de Vic i Manrique en relació a les belles arts. En aquest apartat hem volgut fer un estat de la qüestió d’alguns dels exemples que es coneixen sobre l’empremta del valencià en temples i llocs de culte, des dels seus inicis familiars al Palau Vic (València) i la seva contribució al monestir de la Murta (València) com també el seu mecenatge i talent generós a la Cartoixa de Valldemossa, el convent de santa Elisabet de Palma, la parròquia de Manacor, el convent de les Concepcionistes de Sineu o la Catedral de Palma, lloc paradigmàtic marcat fortament per la intervenció del bisbe Vic per les obres que hi realitzà. També tractarem algunes notícies respecte la seva relació amb la música i la construcció d’orgues, així com també, alguna obra que deixà sufragada pel seu pas a l’arquebisbat de Tarragona (1604-1612).

En primer lloc, pel que fa a la personalitat de Joan Vic i Manrique en relació a l’art i la seva família, un dels primers contactes amb el món de l’art va ser en el palau Vic, lloc en el qual es va criar a la seva etapa d’infantesa i de ben segur, que contenia una fantàstica col·lecció, en particular del seu avi ambaixador.²¹⁸ De la seva herència familiar, el bisbe Vic obtingué un simbòlic dobló d’or, “considerant que lo dit Joan Vich per la gràcia de Nostre Senyor es

²¹⁶ Vegeu CARBONELL BUADES, Marià: “El mediterráneo cercano: Juan Vic y Manrique (1530-1611) y algunos intercambios artísticos entre Valencia y Mallorca” en *Actas del XI Congreso del CEHA*, Valencia, 1998, p. 134.

²¹⁷ CARBONELL BUADES, Marià: *op. cit.*, p. 134.

²¹⁸ Vegeu BÉRCHEZ, J. : *Arquitectura renacentista valenciana (1500-1570)*, Valencia, 1994, p. 43 i ss.

bisbe y te la Iglesia bens ab los quals pot viure y encara a sos germans, com jo de aquell confie ho fara, y li recorde que tinga molta memoria de la obligació que tenim a la casa o convent de la Murta per estar com estan alli tots nostres passats, pares, avis i besavis, y lo dit Don Joan Vich esser nat en la mateixa casa de la Murta, y que's recorde molt de veres de pregar y fer pregar a Nostre Senyor per la mia anima"²¹⁹.

Es coneixen dues notícies artístiques de dos parents directes del nostre bisbe: en primer lloc, el seu besavi, Lluís Vic Corbera que havia fet una donació d'objectes litúrgics en el 1459 i en el seu testament deixà un llegat per construir un retaule; i en segon lloc, el seu avi, l'ambaixador Jeroni Vic (1459 ? – 1535) que va fer construir la capella familiar del claustre de la Murta i pagà els ciments de la nova església.²²⁰ Les donacions de Joan Vic i Manrique destinades a la fàbrica del citat monestir de la Murta (Alzira, València) foren múltiples: "La obras pudieron continuar gracias a la ayuda de nuestro obispo y de su hermano Luis, virrey de Mallorca (1584-1594) quienes ordenaron levantar la capilla mayor y construir una nueva sepultura en el presbiterio, aunque ésta fue ultimada por su sobrino Diego Vich Mascó, quien invirtió 25'000 libras en las obras del monasterio, aumentadas con otras 7'000 después de su fallecimiento".²²¹

Finalment, tenim notícies de la seva contribució a l'art i a la conservació del patrimoni per dues fonts: en primer lloc, una carta de fra Joan Quixada del 1594, religiós del monestir de la Murta (Alzira, València) que va escriure al

²¹⁹ CARBONELL BUADES, Marià: *op. cit.*, p. 134. El doctor Marià Carbonell remarca que l'herència també va incloure dos llegats artísticament més interessants com és "un sello de argent ahon estan los Reys ab les armes de Vich y Vallterra (...) y un rataula de pedra marbre de sanc Joan Batiste".

²²⁰ *Ibidem*, p. 135.

²²¹ *Ibidem*, p. 135. Aquest nebot va ser l'encarregat d'acabar la sepultura, amb l'epitafi i la inscripció ja prevista pel difunt bisbe Vic: "Nudus egressus sum de utero matris mee hinc et nudus revertor huc" (Aquí nu vaig sortir de l'úter de la meva mare i nu torn allà)

nostre prelat després d'arribar a València amb els regals que aquest havia donat al seu monestir, especialment un retrat seu: "Yo estuve en Valencia seis días y no quedó ningún deudo de V.S. que no viniese a ver tan precioso don, con tanto contento como si fuera para ellos mismos, y otras personas principales lo vinieron a ver, hasta las hijas del Duque de Segorbe, y yo no me cansaba de mostrarlo (...) Pues el retrato de V.S. ha dado tanto contento a todos, que no se hartaban de mirarlo y darle mil bendiciones"²²². En segon lloc, Mn. Guillem Pons a través d'un memorial que relaciona les obres d'art que deixà a la Murta: "Integraban esta donación un cáliz de oro y pedrería, una cruz de plata muy adornada, un precioso relicario, una lámpara y muchos ornamentos de telas preciosas. Este donativo se tasó en más de seis mil libras y el prior del monasterio escribía (...) que el don es tan rico y precioso que si el Sumo Pontífice lo enviara a la iglesia mayor de Toledo fuera negocio alabado y que pareciera mucho (...) "²²³.

Marià Carbonell ha estudiat amb deteniment les sèries de llegats testamentaris de la família de Vic i Manrique i en ells apareixen moltes obres d'art que formaran part d'una futura investigació.²²⁴

Del talant generós i caritatiu de Joan Vic i Manrique com a bisbe de Mallorca (1573-1604) hi ha nombroses proves materials i en aquesta línia, segons Carbonell "el escudo del obispo Vic aparecía en diversos monasterios de la isla como recuerdo de su munificencia: cartuja de Valldemossa, capilla del

²²² ARV, *Fray Juan Quixada al obispo de Mallorca*, secció esglésies i monestirs. Papers de la Murta, lligall, 411, 6 d'octubre de 1594.

²²³ ARV, *Sección de iglesias y monasterios. Papeles de la Murta. Memoria de las cosas donadas por el obispo a dicho monasterio*, lligall 411, 1594. Citat a PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 284.

²²⁴ CARBONELL BUADES, Marià: *op. cit.*, p. 136.

Rosario del convento de santo Domingo, y cisterna del convento de Jesús (los dos últimos en Palma y desaparecidos)”²²⁵.

En primer lloc, ens podem aturar en el convent de les monges jerònimes de Santa Isabel d’Hongria, popularment conegut com Sant Jeroni. El patrimoni artístic i cultural, reunit peça a peça per la comunitat de monges jerònimes durant cinc segles, mostra l’esment constant per a la conservació dels béns patrimonials. Entre d’ells, alguns sufragats pel bisbe valencià Vic i Manrique, que va pagar l’any 1589 la construcció d’una capella dedicada a la Concepció, i reformada en el segle XIX es dedicà a la Verge de Fàtima.²²⁶ Anteriorment, essent priora Sor Prudència Santjoana (1571-1574), es va encomanar un retaule de la Concepció de Nostra Senyora al pintor Mateu Llopis, qui ho va tenir enllestit el mes d’abril de 1574, pel qual cobrà la quantitat de cent-tres lliures.²²⁷ Pel que fa a la retaulística del convent citada a la visita pastoral de Vic i Manrique de 1576, apareix el vell retaule de santa Elisabet, en el racó de davall el cor, a la part esquerra del temple; el bisbe ordena (...) *que el retaule de santa Elisabet sigui restaurat en les parts on es necessari, dins el termini de dos mesos*²²⁸. El bisbe Vic i Manrique tingué consciència en la preservació i conservació del nostre patrimoni artístic, per això en la visita pastoral de dia 21 de gener de

²²⁵ CARBONELL BUADES, Marià: *op. cit.*, p. 136.

²²⁶ ESTELRICH COSTA, Josep: *El convent de santa Elisabet. Beguins, Tercecoles i Jerònimes (1317-2000)*, Documenta Balear, Palma, 2002.

²²⁷ ESTELRICH COSTA, Josep: *op. cit.*, p. 215. Arxiu del Monestir de Santa Elisabet (AMSE), *Llibre de Albarans (1574)*, 1, 68.1, foli 53. Apareix transcrit per Josep Estelrich: “Jo, Matheu Lopez, pintor , menor, fas testimoni com mon pare Mateu López, pintor ha rebut per mans del reverent m^o Jaume Andreu prevere, sent y tres liures, dich 103 l, y son a compliment de pintar lo retaule dela Concepció de nostra Senyora, y dites sent i tres liures pagades (...) fet a 4 de abril de 1574 (...)”.

²²⁸ ADM, *Visites Pastorals 1575-1578*, IV, folis 73-76.

1576 consta: (...) *Perque veu que en la custodia de la Veracreu es perillos que el Lignum Crucis caiga facilment, mana que, sense tardar, hi posin un vidre d'optima qualitat o un cristall, per protegir la reliquia (...)*²²⁹.

Tornant a la fàbrica anterior, l'obra de l'arc de la capella de la Concepció fou portada a terme per la priora successora sor Elionor Vilallonga (1574-1577) i fou visitada a la primera visita pastoral del bisbe Vic i Manrique al convent el dia 21 de gener de 1576: "pogué visitar a més de l'altar major instal·lat a la segona capella de la dreta, l'altar de la Verge Maria de Concepció, recentment construït, l'altar de la Transfiguració del Senyor, el de Santa Elisabet i el de la Passió de nostre Senyor Jesucrist, si bé els quatre darrers estaven mancats encara de les ares corresponents"²³⁰. Aquí tenim una prova de l'ús de la font per a la història del procés constructiu d'un element artístic en un conjunt conventual del segle XVI.

Ja a l'any 1579 el ferrer treballava en la reixa de la capella de la Concepció²³¹ però no consta que comencessin les obres de la capella fins per l'agost de 1585; el dia 8 de setembre de 1589 es va fer la benedicció: "(...) dia de la nativitat de la Sacratíssima Verge Maria, fonch beneyda la capella de la Concepcio, la qual lo molt Il.lustrissimo y Reverendissimo Senyor Bisbe de Mallorca Don Joan Vic y Manrique ha edificada y pagada de sos diners propis y dedicada a honor y gloria de Deu omnipotent y de la Immaculada Concepció (...) la qual benedicció fonch feta per dit Senyor Bisbe, vestit de pontifical (...) foren presents lo molt Il.lustrissim Senyor Don Luis Vic i Manrich, virrei, lochtinent y Capita general en lo present Regna de Mallorques (...)"²³².

²²⁹ ADM, *Visites Pastorals 1575-1578*, IV, folis 73-76.

²³⁰ ESTELRICH COSTA, Josep: *op. cit.*, p. 216. ADM, *Registre de visites pastorals IV, 1576-1578-1592*, folis 73-76.

²³¹ AMSE, *Procura 1577-1580*, 66.4, foli 55.

²³² ESTELRICH COSTA, Josep: *op. cit.*, p. 217. (AMSE), *Capbreu major*, 31.1, foli 3v.

Finalment, el convent de santa Elisabet celebrava cada any, amb gratitud a totes les obres de Vic i Manrique, tres aniversaris: el primer, per acord de la comunitat quan varen acabar la construcció de la capella de la Concepció²³³; el segon, per l'obsequi de l'orgue de mestre Pau Estada²³⁴; i el tercer, per agrair l'obsequi de la imatge de la Mare de Déu morta.²³⁵

Un altre exemple que el professor Marià Carbonell ha incidit sobre el control del patrimoni artístic a Mallorca a través de les visites pastorals del bisbe Vic i Manrique és a la parròquia de Manacor. També podem constatar l'ample coneixement de Vic al voltant del panorama d'artistes de l'època ja que en aquesta visita en recomana quatre: "Por ejemplo, en la visita pastoral que Vic efectuó a la parroquia de Manacor; (...) visità lo altar, retaule y capella de Santa Anna y attès totes les tres figures tenen necessitat de reparació ordena que lo dit retaule sia reparat y los rostros y caps de totes les figures se facen de nou, per ma de Gaspar Gener o Verger y aquelles fetes, sien pintades de Matheu Lopiz o Gaspar Homs, pintors, dins de tres mesos (...)"²³⁶.

Un altra dels convents de monges religioses protegit pel bisbe Vic i Manrique és el de les concepcionistes de Sineu. Fundada la comunitat per la noble Francina de Puigdorfilà ocupa una part de l'antic palau dels reis de Mallorca cedit per Felip II l'any 1583. Fou dedicat a la Immaculada Concepció

²³³ *Ibidem*, p. 217-218. (AMSE), *Llibre dels aniversaris 1*, 47.1, foli 2.

²³⁴ *Ibidem*, p. 218. (AMSE), *Llibre dels aniversaris 1*, 47.1, foli 25v. Diu així: "La segona festa de l'Esperit Sant, missa y aniversari ab orga i sermó, per lo Il.lustrissim Senyor Don Joan Vic, bisbe de Mallorca, per la caritat de lo que han costat y despes per los organs".

²³⁵ ESTELRICH COSTA, Josep: *op. cit.*, p. 217-218. (AMSE), *Llibre dels aniversaris 1*, 47.1, foli 33.

²³⁶ CARBONELL BUADES, Marià: *op. cit.*, p. 137. Molts visitadors eren tant escrupulosos com el bisbe Vic, però és menys freqüent que un prelat imposés els noms d'artistes que havien de treballar en la decoració estètica de les parròquies.

per voluntat directe del bisbe de Mallorca, i per constituir la nova comunitat “(...) El bisbe de Mallorca, Joan Vic i Manrique, escollí tres monges del monestir de santa Margalida de Ciutat: sor Aina Puigdorfila, sor Úrsula Cotoner i sor Maria Aixartell, les quals prengueren possessió del nou monestir el dia 6 de gener de 1583 (...)”²³⁷. El presbiteri, que rera la reixa que marca la clausura, és presidit per la imatge de la Immaculada, situada dins un nínxol amb coberta amb quart d’esfera i datada l’any 1590 obra de Gaspar Gener, artista que el bisbe Vic coneixia a la perfecció. En aquest sentit, segons Marià Carbonell “No puede sorprender que la imagen de la titular, una talla en madera que preside la capilla, sea obra documentada de Gaspar I Gener ni que fuera tasada por Antoni Verger – junto con Pere Tugores – alcanzando la elevada cantidad de 110 libras”.²³⁸

Entre els edificis religiosos, el més monumental que es va bastir o, més ben dit, acabar amb la construcció de la sexta volta i la portada principal, fou la Catedral de Palma; on només “la coherència de la traça fou alterada a la portada principal, la primera pedra de la qual fou posada en temps del bisbe Vic i Manrique l’any 1590”.²³⁹ No només es demostrà el seu mecenatge en la portada major sinó que Joan Vic i Manrique demostrà en tot moment una gran predilecció per les obres d’art: per una banda, l’any 1580 va proposar al Capítol

²³⁷ MULET, Bartomeu, VALERO, Gaspar: *La vila de Sineu. Itinerari Cultural i patrimonial*, Ajuntament de Sineu, 1999.

²³⁸ CARBONELL BUADES, Marià: *op. cit.*, p. 138. Veure també referències bibliogràfiques; ROTGER, J.: *Les monges del Palau de Sineu*, Palma, 1982; PASCUAL, Aina, LLABRÉS, Jaume: *Conventos y monasterios de Mallorca*, Palma, 1992.

²³⁹ CARBONELL BUADES, Marià: “L’art del renaixement i del Barroc” a DEYÀ BAUZÀ, Miquel (dir.): *Història de les Illes Balears. L’època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004, p. 497.

de la Seu la fàbrica d'un tabernacle de plata per portar les relíquies a les processons²⁴⁰ i per l'altra, regalà a la Seu casulles i dalmàtiques de brocat.²⁴¹

Gràcies a la Seu de Palma, l'arquitectura mallorquina ostenta un lloc elevadíssim en el context del gòtic europeu. L'etapa constructiva d'aquesta fàbrica religiosa fou complexa i segons Joan Domenge "(...) En arribar l'any 1573, encara restaven per cobrir les tres darreres crugies, i el bisbe Vic i Manrique va voler assumir ell mateix la construcció de la sisena volta major i va incentivar determinades personalitats de l'entorn catedralici, els jurats, els gremis i famílies benestants perquè, a canvi de poder col·locar els seus escuts a les claus de volta, contribuïssin econòmicament a la conclusió de la fàbrica"²⁴².

Durant tot el segle XVI s'havien concentrat els esforços del Capítol en la construcció del cadiram del cor i altres peces artístiques²⁴³. Segons Guillem Pons, pareixia impossible "acometer la ingente obra de dar remate al grandioso edificio, pues no se contaba con rentas suficientes para ello, sino sólo con las limosnas que provenían de la devoción y liberalidad del clergat y de los fieles (...) En 1573, al dejar la diócesis Diego de Arnedo, parece que se consiguió que

²⁴⁰ ACSM, *Actes Capitulars*, 1580. Diu així: "Die Mercurii XXVIII Setembris anno praedicto (1580) Decreverunt omni parte quam ex quo Illustrissimus D. Episcopus expensis suis vult facere quoddam tabernaculum ad deferendum reliquias in processionibus, quae fiunt per civitatem quum comitatu (...)". Citat a PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 283.

²⁴¹ *Archivum Sacrae Congregationis Concilii, Documenta Maioricensia, Visitas ad limina*, 1590, f.f. 128-133. "Annis preteris cum Episcopus videret ecclesiam hanc ornamentis egere ad divinum cultum et sacra, ut decet, peragenda, curavit propriis expensis aliquibus ornamentis, hiisque ditissimus, ornare (...)". Citat a PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 284.

²⁴² DOMENGE I MESQUIDA, Joan: DOMENGE MESQUIDA, Joan: "L'art gòtic a Mallorca" a *Història de les Illes Balears. L'època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004, p. 251.

²⁴³ Vegeu MELCHOR DE JOVELLANOS, Gaspar: *Carta histórico-artística de la iglesia catedral de Palma de Mallorca*, Palma, 1945, p. 13.

los frutos de la vacante se aplicasen a la obra de la iglesia mayor, y entonces se emprendió la construcción de los muros y bóvedas que faltaban”²⁴⁴.

D’aquesta manera, el 1601 el capítol es podia plantejar la consagració de l’edifici, per bé que parts de la façana encara no s’haguessin enllestit. És per això, que fins a les acaballes del segle XVI no es pot constatar un procés de depuració del llenguatge renaixentista, sobretot per part d’Antoni Verger i Jaume Blanquer, “dos polifacètics artistes que compaginaven l’ofici d’escultor amb la traça arquitectònica²⁴⁵”. Si el mestre Verger inaugura, amb el portal major de la Seu de Palma sufragat pel bisbe Vic i Manrique, el tipus de portada absidal que perdurà durant tot el segle XVII i que rebé la qualificació d’escultòrica i monumental²⁴⁶, el seu deixeble Blanquer estrena el model d’església cupulada amb el santuari de Lluc.

El 28 d’octubre de 1592, festivitat de sant Simó i sant Judes, el bisbe Vic va beneir la primera pedra del portal major de la Seu. El doctor Marià Carbonell cita que “Un contemporáneo del obispo, el jesuita P. Borrassà estimaba en quince mil libras el importe total de las obras²⁴⁷ “. El pare Villanueva va extreure de la consuetat de la Sagristia (foli 139) la nota al respecte: *Lo illustrisim*

²⁴⁴ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 281. En la visita pastoral de l’any 1575 ens trobam que el claustre de la Seu estava en obres, tractant-se probablement de la construcció de les darreres voltes de l’església. ADM, *Visites pastorals 1575-1578-1592*, lligall 10, foli 14.

²⁴⁵ CARBONELL BUADES, Marià: *op. cit.*, p. 505. Com diu l’autor “(...) a més de l’obra de Joan de Salas, que estudiaren amb l’aplicació, varen ser influïts per tractats d’arquitectura, en particular de Serlio, i per un contacte assidu amb els enginyers militars que treballaven a l’illa”.

²⁴⁶ Segons Marià Carbonell “(...) el model de porta absidal fou imitat ràpidament a la parròquia de Felanitx, amb traça de Miquel Quetgles (deixeble de Verger) i a l’església de sant Francesc de Palma (cos inferior) que cal atribuir a Jaume Blanquer”. Citat a CARBONELL BUADES, Marià: *op. cit.*, p. 508.

²⁴⁷ CARBONELL BUADES, Marià: “El mediterráneo cercano: Juan Vic y Manrique (1530-1611) y algunos intercambios artísticos entre Valencia y Mallorca” a *Actas del XI Congreso del CEHA*, Valencia, 1998, p. 138.

*y Reverendisim monseñor Juan Vich y Manrique, bisbe de Mallorques benehi lo dia de San Simo y Judas de 1592 la primera pedra del portal major apres Vespres. Lo mestre de aquell es mestre Antoni Verger y dit portal se fa de diners del dit Reverendisim Sr. Bisbe*²⁴⁸.

L'obra del portal major la va executar Antoni Verger entre els anys 1592 i 1601, encara que és molt probable que el treball escultòric es retardés algun temps²⁴⁹.

El portal és una obra de transició entre el Renaixement i el Manierisme i en ell, els símbols bíblics de Maria es plasmen monumentalment en el timpà rematat per una volta de cassetons.²⁵⁰ En aquest sentit, les visites pastorals són un testimoni de com evoluciona el santoral de l'Església Catòlica a Mallorca sobretot amb la introducció dels sants al missal romà de 1570 i la desaparició d'un gran percentatge dels sants del missal mallorquí de 1506.²⁵¹ No s'ha d'oblidar que una part significativa d'aquest missal de Mallorca pre-tridentí està relacionada amb les relíquies i capelles de la Seu de Mallorca.²⁵² En relació amb el santoral, a les visites pastorals de Joan Vic i Manrique, podem trobar la introducció de noves devocions populars o la revalorització d'altres com el

²⁴⁸ VILLANUEVA, J.: *Viaje literario a las iglesias de España*, tomos XXI y XXII, Madrid, 1851, p. 115-116.

²⁴⁹ Veure DOMENGE I MESQUIDA, Joan: "Tres segles d'obres a la Seu de Mallorca (s.XIV-XVI)" a PASCUAL, Aina (Coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 2005, p. 23-34.

²⁵⁰ Per ampliar coneixements al voltant d'aquesta fàbrica artística veure; MARTÍNEZ OLIVER, Bartomeu: "Las influencias artísticas foráneas en la isla de Mallorca. El mecenazgo del obispo Juan Vic y Manrique (1573 – 1604) impulsor del culto a la Inmaculada Concepción" a *Actas del XVI Congreso Nacional de Historia del Arte*, Las Palmas de Gran Canarias, 2006, p. 337 – 344.

²⁵¹ SEGUÍ TROBAT, Gabriel: *El missal mallorquí de 1506*, Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona, 2003, p. 164-172 i 180-181.

²⁵² SEGUÍ TROBAT, Gabriel: *op. cit.*, p. 177-179.

culte a la Immaculada Concepció de Maria, que a Mallorca té arrels lul·lianes.²⁵³ Segons Manuel Oliver “el 1575 el bisbe Vic i Manrique (1573-1604) augmenta la festa amb processó i solemnitat equivalent a la del Corpus²⁵⁴. En el seu pontificat s’estableixen a Sineu les monges amb al regla de la Concepció de les Descalces de Toledo”²⁵⁵. A poc a poc primer, i ràpidament en el segle de la Contrarreforma, “la Immaculada, amb la imatge que ens arriba fins al segle XX, es fa visible per tota la ciutat. A la Seu, ubicada al centre de la portada major, l’entronitza l’any 1601 amb la divisa: *Tota Pulchra amica mea et macula originalis non est in te*; i la cita *Non est factum tale opus in universis regnis*.²⁵⁶

Les obres de construcció de la Seu pràcticament culminen en el segle XVI i amb això cal suposar “que es realitzen tota una sèrie d’obres d’art moble, entre els quals hem de destacar en particular els retaules destinats a abillar i ornar les noves capelles (...) A més cal tenir en compte la influència teòrica dels humanistes de l’època com Benet Espanyol, Jeroni Garau, Jeroni Nadal; i bisbes com Joan Vic i Manrique”²⁵⁷.

²⁵³ OLIVER MORAGUES, Manuel: “Mallorca lul·liana, franciscana i mariana: la Concepció Immaculada” a AAVV: *El franciscanisme a Mallorca. Art, festa i devocions. Monestir de la Puríssima Concepció*, Palma, 2008, p. 99-115.

²⁵⁴ Hi portaven la relíquia de la llet o de la camisa de la Nostra Senyora, i nins vestits d’àngels duien títols marians a les mans. Sobre la relíquia vegeu; MIRALLES SBERT, José: *La reliquias y relicarios de la Catedral de Mallorca*, Palma, 1961, p. 81-82.

²⁵⁵ OLIVER MORAGUES, Manuel: *op. cit.*, p. 104.

²⁵⁶ Del Llibre dels Reis (I,10), on es refereix al trono del rei Salomó, s’ha d’entendre ambivalent referida al temple i a l’entronització de Maria per la seva puresa. Veure OLIVER MORAGUES, Manuel: *op. cit.*, p. 107. També MARTÍNEZ OLIVER, Bartomeu: MARTÍNEZ OLIVER, Bartomeu: *op. cit.*, p. 337-344; CARBONELL BUADES, Marià: “El Mediterraneo cercano: Juan Vic i Manrique (1530-1611) y algunos intercambios artísticos entre Valencia y Mallorca” a *Actas del XI Congreso CEHA. El mediterraneo y el arte español*, Valencia, 1996, p. 134-139.

²⁵⁷ PALOU SAMPOL, Joana Maria: “La pintura del segle XVI” a PASCUAL, Aina (Coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 99.

A la darrera dècada del segle XVI, el tresor de la Seu de Mallorca incorporà una figura de sant Vicenç Ferrer²⁵⁸, una autèntica escultura d'argent que segons el doctor Joan Domenge "fou salvada de les incautacions del segle XIX perquè se'n separà la relíquia i es protegí el sant dins una capsula de fusta que va romandre amagada dins la Seu fins que el bisbe Miralles la descobrí quan era fabricar de la Catedral"²⁵⁹. Els *custos* de la sagristia deixà constància, l'any 1597, de la donació d'aquesta figura per part del bisbe Vic i Manrique. Segons sembla, estava remuntada damunt un pedestal amb les armes del cap de la diòcesi que potser es va perdre amb les vicissituds per les quals ha travessat l'obra.²⁶⁰ Si coneixem el donant de l'obra també coneixem el nom de l'artífex que executà aquesta peça: fou Gaspar Gener (Palma? 1563-1590),²⁶¹ fill de l'escultor homònim, "tal com certifiquen diversos testimonis en un procés de 1603 que el gremi d'argenteres dugué contra ell, precisament pel fet de practicar l'art de fer cisell y relleu sobre or i argent sense haver-se format i examinat d'argenter"²⁶².

En el palau episcopal de Mallorca es conserva una pintura devocional anònima, datada c.1580 i que va pertànyer al bisbe Vic i Manrique durant la

²⁵⁸ Per aprofundir més sobre la figura i l'artista cal veure; CARBONELL BUADES, Marià: *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, José de Olañeta editor, Palma, 2002.

²⁵⁹ DOMENGE I MESQUIDA, Joan: "Enlluernats per l'argent: una visita al tresor" a PASCUAL, Aina (Coord.): *op. cit.*, p. 265.

²⁶⁰ Segons José Miralles Sbert ha observat que curiosament, ja apareix la figura en l'inventari de 1596, abans de formalitzar-se la donació. Veure MIRALLES SBERT, José: *Las reliquias y relicarios de la Catedral de Mallorca*, Palma, 1961, p. 157-158; 253 i 299.

²⁶¹ Per tractar d'una forma acurada la biografia artística de Gaspar Gener cal veure; CARBONELL BUADES, Marià: "Veure Gaspar Gener (Palma? 1563-1590)" a *Gran Enciclopèdia de la pintura i l'escultura a les Balears*, Volum II, Edicions Promomallorca, Inca, 1996, p. 255-259.

²⁶² DOMENGE I MESQUIDA, Joan: *op. cit.*, p. 265.

seva prelatura a Mallorca. José Maria Pardo Falcón ens parla de la seva bellesa iconogràfica i “(...) Como se funden las advocaciones de la Inmaculada y de la Asunción de María, quien aparece entre nubes abrazada por Padre e Hijo, bajo el Espíritu Santo, entre los cuales se desarrollan dos filacterias con las inscripciones Tota Pulcra es amica nostra et macula originalis non est in te Mater Dei (...)”²⁶³.

Quant a la música, un art que va entrar dins el patrimoni de l’expressió religiosa en els segles XVI al XVIII a Mallorca, va tenir un impuls apreciable en la construcció d’orgues: és l’època coneguda com gloriosa dins l’orgueneria mallorquina. Els monestirs de monges, com apunta Josep Estelrich²⁶⁴ entraren ben prest en aquesta promoció musical. Ja el bisbe Vic i Manrique feu donatius substanciosos en aquest sentit.²⁶⁵ Antoni Mulet i Arnau Reynés en el capítol de la història de la parròquia de santa Creu de Palma ens informen que “(...) el dia 28 de març de 1596, en la visita pastoral del bisbe Vic i Manrique s’anota: *visito organo que se empieza a poner*. El 28 de setembre de 1599, en una posterior visita s’informa que *visito el organo de dicha parroquial el cual ahora se empieza hacer de nuevo*”²⁶⁶.

En relació a la Seu de Mallorca, consta una notícia sobre l’elecció dels primatxers, que són els encarregats de donar o iniciar el to i d’interpretar les parts de solista a les celebracions cantades, “a la mort de Miquel Julià el 1574 (...) Es presentaren diversos opositors per ocupar el càrrec i el bisbe Vic i

²⁶³ PARDO FALCÓN, José Maria: “Asunción de la Virgen Inmaculada, acogida por la Santísima Trinidad” a AAVV: *Inmaculada. Catálogo de exposición*, Madrid, 2005, p. 136-138.

²⁶⁴ Veure ESTELRICH COSTA, Josep: “Artistes que treballaren pel monestir de Santa Elizabeth de la ciutat de Mallorca. Documentació d’arxiu (segles XVI-XIX)” a *BSAL*, 41, 1985, p. 238-239.

²⁶⁵ ESTELRICH COSTA, Josep: op. cit., p. 238-239.

²⁶⁶ MULET, Antoni, REYNÉS, Arnau: *Orgues de Mallorca*, J.J. Olañeta editor, Palma, 2001, p. 118.

Manrique proposà que cada un d'ells dirigís el cant coral uns quants dies consecutius des de tèrcia fins a completes (...)"²⁶⁷. També tenim constància de la restauració de l'orgue plateresc construït per l'orguener català Gaspar Roig entre els anys 1541 i 1558. Segons Antoni Mulet "El dia 13 de setembre de 1581 el Capítol de la Seu donà plens poders, per ordre del bisbe Vic i Manrique, al canonge Joan Abrines perquè tractés amb mestre Joan-Gaspar Roig de la restauració de l'instrument per posar-hi *remedio oportuno ne abinde deveniat ab tantam ruinam quan devenit*"²⁶⁸. Finalment el remei no arribar mai i l'orgue estava en estat ruïnós; és per això que per empenta del bisbe Vic, el 18 de novembre de 1592 i davant la negativa de Joan-Gaspar Roig d'adobar-lo, s'encarregà la feina a mestre Joanot Olsona, de la vila de Muro.²⁶⁹

Finalment, per acabar aquest apartat i a tall de conclusió, podem citar la imatge de metall preciós representant a la immaculada que va deixar a la catedral de Tarragona.²⁷⁰ De la seva etapa tarragonina hi ha molt poques dades i segons el doctor Marià Carbonell "(...) Hay que recurrir a las escasas noticias que ofrece el canónigo seiscentista Blanch, ya que gracias a él sabemos que instituyó la fiesta de la Inmaculada en la catedral, como ya había hecho en la de Mallorca, y que encargó una Inmaculada de plata, desaparecida durante la

²⁶⁷ CARBONELL CASTELL, Xavier: "La música a la Seu" a PASCUAL, Aina (Coord.): *op. cit.*, p. 300.

²⁶⁸ MULET, Antoni: "La música a la Seu. Els orgues" a PASCUAL, Aina (Coord.): *op. cit.*, p. 305. Font documental: ACM, *Actes Capitulars, 1574-1583*, registres 1.632, foli 268v.

²⁶⁹ ACM, *Actes Capitulars, 1592-1603*, registres 1.634, foli 40.

²⁷⁰ Guillem Pons ens cita un manuscrit de M. Marí existent a la biblioteca del Capítol de Tarragona titulat *Nominum et actorum Archiepiscoporum Tarraconsensium expositio* i que porta informació sobre dita imatge sufragada pel l'arquebisbe Vic i Manrique (1604-1612). Veure PONS PONS, Guillem: "La reforma eclesiàstica en Mallorca durante el pontificado de Don Juan Vic y Manrique de Lara" en *Antologica Annuua*, 16, Roma, 1968, p. 284.

guerra de la Independencia (...) En su testamento, el prelado manifiesta la intención de fabricar una capilla en la catedral”²⁷¹.

Una font documental que roman a l’Arxiu Capitular de la Seu de Mallorca i amb la qual està treballant el doctor Gabriel Seguí Trobat és la *Consueta* de sagristia de la Catedral datada l’any 1511²⁷² que conté referències artístiques relacionades amb Joan Vic i Manrique i que en el futur caldrà estudiar a fons. Vegem uns exemples:

f. 0a^r/

Fas note jo, Miquel Berga, preuere, custos, com lo primer d’abril 1607, fonch fete profesó generall de pregàrias pro pluua; aportaren la santa veracreu a l’hospital generall vestits de blanch, posàrem los tepits d’Aloy capitular a l’altar magor, per raó de la veracreu, al mix lo de don Joan Vich, olim bisbe, y axí ça farà com se tinga altres vegadas a traure per ditas pregàrias.

Nota com lo dia de la professó de la santa crusada, per orde del molt reuerend Capítol, tenen a destapar l’anquartinada y posar a l’altar magor, per dita professó, tantum ci cara en Queresme, lo pali de brocat del senyor canonge Garau, quondam, ab sant Pera y los tepits d’Aloy capitular; en mix lo de don Joan Vich, olim bisbe archabisbe de Tarragona; y anquortinaren lo pilar d’on seuan los comiçaris de la santa crusada.

²⁷¹ CARBONELL BUADES, Marià: “El mediterráneo cercano: Juan Vic y Manrique (1530-1611) y algunos intercambios artísticos entre Valencia y Mallorca” a *Actas del XI Congreso del CEHA*, Valencia, 1998, p.139.

²⁷² *Consueta de sagristia de la seu de Mallorca*, 1511, Palma, Arxiu Capitular de Mallorca, Ms. 3.400

/f. 010v/

Fas memòria jo, Michel Jenouard, preuere y custos de le secrestia de le Seu, com vuy que comptam a vuyt de deçembre, dies conceptionis beate Marie, 1597, monsenyor il·lustríssim y reuerendíssim don Joan Vich y Manrique, bisbe de Malorque, donà una figure de sant Vicens Ferrer d'argent²⁷³, ab les armes daurades de dit monsenyor, y dita figure fonch integrada a dita secrestia per medi de son majordom, lo senyor Hierònym Tafoya, preuere. Nostro Senyor li do molta vida per son sanct servey y pugue fer altres coses ad laudem Dei omnipotentis. Amen.

/f. 71a'

CONSTITUTIÓ FETA SOBRE LA FESTA
DE LA IMMACULADA CONCEPCIÓ DE LA MARE DE DÉU,
SENYORA Y PATRONA NOSTRA

1. *En l'any MDLXXV, ha XXII de setembre, fonc ordenat y constituït, ab constitutió perpètuament valedora, per lo il·lustríssim y reuerendíssim senyor don Joan Vich y Manrich, per la gràtia de Déu bisbe de Mallorcas, y per lo molt reuerend Capítol, que la festa de la Immaculada Concepció de la Mare de Déu, Senyora nostra, sie solemnizada com ha festa de patrona, ab ses octauas solemnes, y's faça la solemnitat ab lo orde y modo següent.*

²⁷³ Aquesta peça encara es conserva i està documentada pel doctor Marià Carbonell: l'autor és Gaspar Gener II, està datada l'any 1597 i fou regalada pel bisbe Vic i Manrique el mateix any. Veure CARBONELL BUADES, Marià: *L'art de cisell i de relleu. L'escultura mallorquina del segle XVII*, José de Olañeta editor, Palma, 2002, p. 13.

Lo vuytè die ans de la festa

Lo vuytè die ans de la festa, repicaran totes las campanes per tres vegades; antes, emperò, de cade repicament, tiraran los mascles de la Seu y après sonaran las trompetas, y tan tost se tornerà ha repicar y se posarà bandera en senyal que el vuytè die après serà la ditte festa. Y quant la Seu repicarà esta vegada y totes las altres vegades, totes las parròchias y monestirs de monges respongán a la Seu; las parròquies repicant, y los monestirs, tocant.

Les primeres Vespres de la festa

A les primeres Vespres de la festa, tocada ne Picaberalla, se façen tres trets o clacs, com és de costum en les festas solemnes; antes, emperò, de cade tret, se repicarà una vegada, de manera que's façen tres repicaments axí com se farán tres trets. Acabats los tres trets y tocat n'Aloy, y dites les Matines de morts, se dirán les Vespres de la festa de la Immaculada Concepció, ab tota la solemnitat possible; los psalms y Magníficat se cantaran ha fals bordó, ço és un vers ha fals bordó, y l'altre, ha cant pla. Farà les Vespres lo /f. 71aº/ il·lustríssimo y reuerendíssimo senyor bisbe, y en se absèntia, la maior dignitat o canonge més antic.

Al vespre de la festa

Al vespre de la festa, entrade de nit, se farán alimàries en memòria del triumpho de la Immaculada Concepció de la Mare de Déu, Senyora y patrona. Posaran alt en lo campanar, ha vuyt parts, sos farons y farán tres repicaments, ab so de trompetas antes de cade repicament.

La missa maior

Farà la missa maior de pontifical lo il·lustríssim y reuerendíssim senyor bisbe, ab lo ritu y solemnitat que acostuma al die de Nadal y als altres dies consemblants, ab XII preueres, com és de costum; y en absèntia del dit reuerendíssim senyor, farà la missa la maior dignitat o canonge més antich.

Les segones Vespres

A les segones Vespres, se farà lo matex que s'és fet a les primeres, exceptat que, quant se farà lo segon tret, se començen ha dir las Matines de morts perqu·i hi hage temps per la processó.

La processó

Acabades les segones Vespres y Completes, se farà la processó, que fonc instituïda en l'any MDLXXIII per lo il·lustre senat ecclesiàstic y secular; y fer-s'ha ab lo orde y modo següent. Aniran deuant los officis, ab ses luminàries, y penons y banderes, cadehú per son orde; y après totas les creus de la Seu y de les parròquies; y après los religiosos; y últimament lo clergat, ab ses capes de brocat. Anirà la processó per lo matex loch que va la processó del Sanctíssim Cos de Jesuchrist. Farà la processó lo qui haurà dita la missa maior. Aportaran la relíquia de la let o camisa de Nostra Senyora Mare de Déu. Aniran deuant la relíquia tants xichs vestits com àngels, cadehú ab un attribut de Nostra Senyora. Y après de dits xics, los /f. 71b'/ los sons y après la relíquia. Fer-s'ha la processó conforme stà ordenada per dit il·lustríssim y reuerendíssim senyor don Joan Vich y reuerend Capítol. Quant la processó ixirà, tocarà n'Aloy y après faran tres repicaments; y lo matex se farà quant entrarà, ço és tocarà lo Aloy y faran tres repicaments.

<En lo any 1597, a 8 de decembre, die de la concepció de la Mare de Déu, essent custos lo reuerend mossèn Michel Genouard, preuere, lo il·lustríssim y reuerendíssim senyor don Joan Vich y Manrich, bisbe <de Mallorca> per la gràtia de Déu y de la Santa Sede Apostòlica, donà a la sacrestia de la Seu una figura de sant Vicent Ferrer d'argent, ab les armes del dit monsenyor il·lustríssim y reuerendíssim, la festiuitat del quall sant se celebre a sinch de mars ab solemnitat de n'Aloy, fundat per dit il·lustríssim y reuerendíssim monsenyor en lo any 159[...], a [...] de [...]. Nostro Senyor lo tinga sempre de se mà y ly li do de la seu gràtia, ab molta vida y salut, y en lo cel, la glòria. Amén. Amén.

[DONACIONS DEL BISBE JOAN VICH I MANRIQUE]

NOTA FETA PER LO REUEREND MOSSÈN GUILLEM SOTT, CUSTOS

En lo any MDLXXX, ha VII de decembre, dissapte de la Immaculata Concepció de la Mare de Déu, essent custos de la sacrestia lo reuerend mossèn Guillem Sott, preuere y beneficiat en ditta Seu, lo il·lustríssim y reuerendíssim senyor don Jon (sic) Vich y Manrich, per la gràtia de Déu y de la Sede Apostòlica, bisbe de Mallorques, donà ha ditta sacrestia de la present Seu un tepit ab les suas armas, lo qual vol seruesca ha totes les diades, en lo altar maior, que dit il·lustríssim y reuerendíssim senyor farà de pontifical y tots los Aloys del reuerend Capítol. Nostro Senyor ly do molta vida y en stat aumenta, com per tots del present Regna se desitja. Amén. Amén.

Fas notta que Anthoni Vinyes, preuera, custos de le sacrestia de le Seu, lo any present que contam 1586 com lo il·lustríssimo y reuerendíssimo senyor don Joan Vich y Manrich, per la gràcia de Déu y de la Sede Apostòlica bisbe de Mallorca, ha donat a la sacrestia de le Seu les cosas següents: Primo dos capas de domàs blanch, ab los fresos de

vellut blau, ab les capilles ab la figura de Nostra Senyora de la Concepció; més una capa de brocat noua, ab lo fres hont són los atributs de le concepció de le Mare de Déu, y ab la capilla ab la figura de le Mara de Déu de le Concepció y la figura del dit monsenyor reuerendíssimo agenollat, y en lo pontet hi ha un scut d'argent macís deurat ab les armas del dit monsenyor reverendíssimo; més una casulla y delmàticas del matex brocat molt ricas, ab dos stolas y tres maniples de tele d'argent brodats d'or y los collars de tele d'argent brodats de fil d'or; més un gramial de tele d'argent, ab una tauayola molt ricament brodat ab les armas del dit monsenyor reverendíssimo; més dos capas de vellut morat, ab los fresos de tele d'argent, ab les capilles del matex, ab les armas del dit monsenyor reverendíssimo; més un pali de tele d'argent, ab los caps o faldons de brocat blanch, ab son frontal ab la figura enmix de le concepció de la Mare de Déu, ab les armes de monsenyor reverendíssimo; les qualls cosas per ses diades ha donades a la sacrestia. Nostre senyor li dona la sua gràcia, ab molta vida y salut, y en lo cel, la glòria. Amén. Amén. /f. 72r/

/f. 119r/

A 17 d'agost 1601, fas memòria yo, Antoni Pasqual, preuera y custos de la secrestia de la Seu, com fonch possade una làntia xique d'argent an le capella de sant Pere, le qual fonc per lexe y testament del senyor Pedro Mercado, mayordom de l'il·lustríssim senyor don Luís Vich y Menrica, olim verey de Mallorca, ereu de dit Mercado. Lo qual lo senyor don Gordí Merades y Vich girà a le secrestie 68 sous deren d'opus uer, 15 sous per taule perquè es compràs, 68 sous de renda; y axí d'equí al deuant le secrestia és obligade a posar oli y fer ensendra, y tenir condreta, dita làntie.

/f. 138v/

[BENEDICCIÓ DE LA PRIMERA PEDRA
DEL PORTAL MAJOR DE LA SEU]

Nota que lo il·lustríssim y reuerendíssim senyor Joan Vich y Menrich, bisbe de Malorques, beneí a 28 de noembre 1592, lo dia de sant Simó y Iudes, la primera pedra del portal maior après Vespres. Lo mestre d'aquell és mestre Antoni Verger y dit portal se fa de dinés de dit reuerendíssim senyor bisbe.

III. PART

LES VISITES PASTORALS I ALTRES FONTS DOCUMENTALS DE L'EPISCOPAT DE JOAN VIC I MANRIQUE (1573-1604)

8. Introducció: les visites pastorals posttridentines de Joan Vic i Manrique, símbol del nou poder episcopal

La importància del nostre treball de recerca radica en donar a conèixer per primera vegada un estat de la qüestió de les visites pastorals del bisbe Vic i Manrique i en una futura investigació, per a la realització de la tesi doctoral, l'edició de la transcripció íntegra d'aquestes visites datades entre els anys 1573-1604. Extreure d'elles les notícies pertinents al patrimoni artístic i religiós de les parròquies visitades arreu de l'illa de Mallorca també serà una part important del nostre abast.

La visita pastoral fou una de les directrius bàsiques de l'acció de govern de Vic i Manrique: va ser un exemple clar de planificació, manifestació del poder i control de la jerarquia eclesiàstica. Segons Josep Amengual "alguns no s'estalviaven de visitar fins i tot Menorca, com Vic i Manrique²⁷⁴ (...) Vic i Manrique era bondadós i minuciós, però no s'estalviava de repetir que sovint el que s'havia establert anteriorment no s'observava"²⁷⁵. Les tasques pastorals que portà endavant el prelat Vic i Manrique a Mallorca va ser molt diversa i anaven des de la realització de visites a les esglésies de la seva diòcesi, on comprovà l'adequació dels temples a les funcions religioses que tenia encomanades, fins a "la correcta administració dels llibres sacramentals i les rendes de què disposaven, com també de les tasques pastorals que tenia encomanades el

²⁷⁴ Segons Guillem Pons, Joan Vic i Manrique practicà sis visites en trenta anys. Veure PONS PONS, Guillem: " La cura de las almas y la vida cristiana del pueblo de Mallorca bajo el pontificado de don Juan Vich y Manrique de Lara (1573-1604)" a *Anthologica Annua*, XVIII, Roma, 1971, p. 468-478.

²⁷⁵ AMENGUAL BATLE, Josep: *Història de l'Església a Mallorca. Del Barroc a la Il·lustració (1563-1800)*, volum II, Lleonard Muntaner editor, Palma, 2002, p. 36.

clergat parroquial”²⁷⁶. Fou un gran equip de feina efectiu i eficient que acompanyà al bisbe en els seus treballs de control de les parròquies de Mallorca i Menorca: en aquest cas, cal citar els visitadors Joan Torrens i Joan Estelrich els quals també ocuparen la vicaria general, Antoni Martorell i Jeroni Agustí Morlà; i finalment, a la seva visita a Menorca l’acompanyà el canonge Agustí Ferragut. També habitava el Palau Episcopal devers l’any 1597 el pare Jeroni Nadal, que pel fet de què el vicari general Joan Estelrich es trobà malalt fou delegat per fer la tercera visita *ad limina* de 1597.²⁷⁷

La qualitat de la tasca ministerial va ser una preocupació expressada a les visites pastorals com també, juntament amb els sínodes diocesans, Edictes Generals i visites *ad limina*²⁷⁸, en la necessitat de l’explicació de la doctrina cristiana. El bisbat de Mallorca de Vic i Manrique ha d’assumir la importància del nou rol de l’estructura eclesiàstica: el paper preponderant del bisbe.

8.1. Metodologia

Respecte als estudis existents per tractar aquest capítol cal destacar les diferents aportacions de la doctora Pilar Pueyo Colomina de la universitat de Saragossa qui en forma i en contingut ha tractat la els aspectes interns i externs de la font

²⁷⁶ COLOM, Mateu, SERRA, Jaume: “Societat de les illes en els segles XVI i XVII” a DEYÀ BAUZÀ, Miquel (dir.): *Història de les Illes Balears. L’època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004, p. 456.

²⁷⁷ Citat a PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 579. *Archivum Sacrae Congregationis Concilii. Documenta Maioricensia 1590*, folis 328 i 330.

²⁷⁸ Segons Josep Amengual, “Vic i Manrique es desfà en elogis del clergat mallorquí. Considera que és molt obedient a les seves indicacions que, com hem vist, abastaven minuciosament la vida, els costums, vestits, etc. Veure AMENGUAL BATLE, Josep: *op. cit.*, p. 108.

documental i la seva explotació científica.²⁷⁹ Segons la doctora Pueyo en referència a les etapes històriques de la font escrita afirma que “Aunque la visita pastoral siempre ha tenido como finalidad el reformar y corregir, ha ido evolucionando a lo largo de los siglos (...) La visita medieval se concebía principalmente como un derecho: afirma la jurisdicción del visitador sobre el visitado y comporta cobranza de una tasa, la procura (...) En el siglo XVI i XVII la visita es prácticamente un deber del obispo; representa la forma más significativa de la presencia del obispo en medio del pueblo, ya no se limita a inspeccionar y corregir sino a aplicar la reforma eclesiástica en el clergat y en el pueblo, revelando así la nueva imagen del obispo pastor”²⁸⁰.

Abans de realitzar l'estudi sobre les visites pastoral de Vic i Manrique s'ha comprovat que conté totes les visites completes: el que s'ha realitzat és una diagnosi dels noms de les parròquies que figuren en els citats llibres de visita juntament amb la data que es va efectuar la visita. Obtingudes la relació de totes les esglésies visitades pel bisbe s'han comprovat amb la de les parròquies que constituïen la diòcesi de Mallorca a la segona meitat del segle XVI. Les actes segueixen un esquema fix i una estructura semblant ja que no s'han trobat a l'Arxiu Diocesà de Mallorca (ADM) els qüestionaris de visita.

El visitador és un element clau a l'estudi de les visites pastorals. Coneixem els visitadors que varen estar al servei de Vic i Manrique: de la seva prelatura, a l'espera d'una acurada investigació per la realització de la tesi

²⁷⁹ Veure PUEYO COLOMINA, Pilar: “Las visitas pastorales: metodología para su explotación científica” a *Metodología de la investigación sobre fuentes aragonesas. Actas de las VIII Jornadas*, Universidad de Zaragoza, 1993, p. 218-267; ID.: “Propuesta metodológica para el estudio de la visita pastoral” a *Memoria Ecclesiae*, XIV, Oviedo, 1999, p. 479-542.

²⁸⁰ PUEYO COLOMINA, Pilar: “La visitas pastorales: metodología para su explotación científica” a *Metodología de la investigación sobre fuentes aragonesas. Actas de las VIII Jornadas*, Universidad de Zaragoza, 1993, p. 219.

doctoral, en coneixem tres; Joan Torrens, Joan Estelrich i Jeroni Agustí Morlà. Si bé el visitador havia de ser el propi bisbe, aquest tenia la facultat de delegar aquesta obligació a altres persones perquè "(...) Con ello, se pretendía, por ejemplo, efectuar la visita en un tiempo relativamente breve si la diócesis era extensa"²⁸¹. Per una altra banda, segons la historiografia consultada, s'anota que no té el mateix interès una visita realitzada pel bisbe en persona que la realitzada per un visitador; és per això que en una propera ampliació de la recerca ens tindrem que demanar sobre la personalitat del visitador.

Pel que fa a l'itinerari de les visites, és natural que abans d'efectuar-les es planifiqués el viatge, es tracés el recorregut, es determinés el nombre de sortides i de parròquies que s'han d'inspeccionar. A les actes consultades del bisbe Vic i Manrique figura la data en què s'ha realitzat la visita, pel que es pot calcular aproximadament el temps que ha durat com també la direcció que segueix el recorregut. D'una manera gràfica i visual es pot reconstruir l'itinerari de les visites damunt un mapa, aspecte que es tindrà en compte per la redacció de la tesi doctoral.

Un dels aspectes que hem pogut apreciar és el moment d'iniciar o acabar una visita pastoral: el seguici de Vic i Manrique s'encarregava de sortir en els mesos de menys calor, sobretot, la primavera i la tardor.

Per tal de dur a terme correctament les visites pastorals, els bisbes feien servir qüestionaris, es quals desconeixem perquè de l'època de Vic i Manrique a dia d'avui no ens ha arribat cap exemplar. Tracten tres grans aspectes: " Sobre les normes (deures dels preveres de posseir i llegir les normes dels concilis i sínodes); sobre els clergues (han de ser model pels feligresos i buscar sempre el

²⁸¹ PUEYO COLOMINA, Pilar: "Propuesta metodológica para el estudio de la visita pastoral" a *Memoria Ecclesiae*, XIV, Oviedo, 1999, p. 518.

seu bé); i finalment, sobre els parroquians (compliment dels deures anuals de la confessió i comunió)²⁸².

A través de la lectura inicial de les visites pastorals d'entre els anys 1573 i 1604, podem apreciar l'ordre d'una visita i els diferents punts de que tractaven. El cerimonial era el següent: arribada i acollida del bisbe Vic i Manrique, l'anomenada *visitatio rerum* o inspecció ocular del temple, i altres edificis parroquials, dels seus béns mobles i immobles conjuntament amb els litúrgics, els manaments de correcció²⁸³. Per assegurar-se l'assistència de tota la comunitat es repicaven campanes i, ràpidament, una processó que reunia els parroquians darrera el seu clergat sortia a l'encontre del bisbe o visitador, i un cop fetes les salutacions es dirigien al temple tots processionalment (*processionaliter per clericum et populum dicte ville*)²⁸⁴. Un cop a l'interior de la església s'oficiava una missa. Vegem un exemple corresponent a la vila de Montuïri (Mallorca) de l'any 1576:²⁸⁵

Die Veneris quinta mensis octobris anno a Nativitate Domini MDLXXVI dictis die te Anno Illustrissimus et Reverendissimus Dominus don Joannes Vich et Manrique Dei et Apostolice Sedis Gratia Episcopus Maioricensis et de Consilio suae Regie Majestatis qui personaliter accessit ad parochiam de Muntuyri causa visitandi dictam parochiam processione omnium capellanorum dicte ecclesie suam dominationem accipiente

²⁸² PUIGVERT, Joaquim M. (Coord.): *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*, CCG Edicions, Girona, 2003, p. 54-55.

²⁸³ Aquesta ha estat sempre la part més suggestiva de les visites i que, sens dubte, ha estat el baròmetre de la parròquia i la part més emprada pels historiadors. Vegeu PUIGVERT, Joaquim M. (Coord.): *op. cit.*, p. 87-89.

²⁸⁴ PUIGVERT, Joaquim M (Coord.): *op. cit.*, p. 57.

²⁸⁵ ADM, *Visites pastorals 1575-1578*. Montuïri, en llatí, foli 138. Transcrita i traduïda al català per MOLL RIBAS, Bartomeu: *Les visites pastorals a la parròquia de Montuïri*, Montuïri, 2007, p. 68-69. Segueix l'itinerari pels altars, el cor i la rectoria.

tamquam spiritualem pastorem cum campanorum sonitu et tintintinitu in signum letitiae peractis solitis absolutionibus ac missa maiori lectisque edictis et alias consideratis considerandis ad laudem omnipotentis Dei fecit dictam visitationem et ordinavit ut sequitur(..)

Un dels punts a tenir en compte per acabar aquest apartat, és el delicat estat de salut del bisbe Vic i Manrique sobretot en els seus darrers anys de pontificat i que tractaren els metges Joan Binimelis i Joan Gual. La visita pastoral ja no la farà personalment el bisbe, sinó seran els seus visitadors que recorreran les parròquies foranes, l'illa de Mallorca i les visites *ad limina* pel fet que els seus metges declaraben que patia forts atacs de la seva enfermetat i que requerien una intervenció ràpida. Guillem Pons ha tractat aspectes del seu estat físic i "(...) En 1588 al convocar el sínodo diocesano, ya manifestaba el obispo que gozaba de poca salud y con mucha frecuencia sufría los efectos de agudizársele el mal que le aquejaba²⁸⁶, y en la declaración testifical ante notario en el año 1590 hallamos otros particulares relativos a sus dolencias"²⁸⁷. Finalment, el propi Vic i Manrique era qui afirmava, davant notari, que la seva malaltia consistia en hemorràgies hemorroïdals les quals li ocasionaven dolors d'estómac cada deu dies.²⁸⁸

²⁸⁶ ADM, *Sinodus diocesana Maioricensis*, Palma, 1589, p. 3. "(...) Nos tamen Dominus Joannes Vich et Manrique Dei et Apostolicæ Sedis gratis Episcopus maioricensis et regius consiliarius (...) tum propter nostri corporis infirmam valetudinem, qua asidue laboramus, tum etiam propter aliquot gravissimi ponderis negotia, quæ in hac nostra diocesi non sine maximo labore composuimus, hactenus, ut optavimus, synodum celebrare nequivimus (...)"

²⁸⁷ PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 573.

²⁸⁸ Citat a PONS PONS, Guillem: *op. cit.*, p. 574. *Archivum Sacrae Congregationis Concilii. Documenta Maioricensia*, folis 141-146. Acta notarial realitzada a Mallorca davant el notari Gabriel Torelló el dia 10 de març de 1590 declarava: "(...) Sciens, ut dixit, et attendens ipsum iter arripere volentem ad Urbem Romam Sanctissimi pedes deosculatorum Illusque et Sanctæ Sedis

8.2. Fonts documentals per a l'estudi del patrimoni artístic del segle XVI i XVII durant l'episcopat de Joan Vic i Manrique: les visites pastorals i sínodes diocesans a la diòcesi de Mallorca²⁸⁹ (1573-1604)

En aquest apartat, ens toca exposar una part important de la documentació generada per l'acció pastoral propiciada pel bisbe Vic i Manrique: la relacionada amb el patrimoni arquitectònic i moble, és a dir, amb la història de l'art sacre mallorquí en les seves principals manifestacions.

El cens de registres de visita pastoral existent a l'Arxiu Diocesà de Mallorca (ADM) comprèn des de el 1486 fins a començaments del segle XX. La metodologia que a continuació descriurem de les visites trobades de l'episcopat de Vic i Manrique ha consistit en transcriure íntegrament el títol de la portada i de l'interior, indicar el número de folis i mides, matèria de les tapes i estat de conservació.

Des del punt de vista codicològic, la gran majoria de registres de les visites d'aquest bisbe han arribat en forma de quadern solt i alguns sense tapes i en mal estat. L'enquadernació dels llibres de visites de Vic i Manrique estan realitzades en pell d'animal i presenten símptomes clars d'humitat i deteriorament continu, encara que la digitalització que s'ha començat per garantir la seva futura consulta per part de la comunitat científica. Podem observar com alguns quaderns amb tapes de couro se han arrugat fruit, com dèiem abans de l'acció del temps i la humitat.

Apostolicae mandatis obtemperatum, medicorum consilio et aliis abstinuisse et superdisse in suo recessu plurium morborum quibus affligitur ratione, opprimitur namque emorrhoidarum fluxu tum ventriculi et capitis imbecillitate, et huius ventriculum humoris defluxu cum acerbissimo eiusdem dolore (...).

²⁸⁹ Veure més a l'article ROSSELLÓ LLITERAS, Juan: "Censo de registros de visita pastoral en la Diócesis de Mallorca" a *Memoria Ecclesiae*, Oviedo, 1999, p.295-339.

El mode d'enquadració es realitza mitjançant la unió amb dues tiretes de couro més obscur situades al lloc del llibre de visites, que a la vegada, han estat cosides per dos cordons. La gran majoria del cordons dels llocs que unien els quaderns i que hem pogut veure a l'Arxiu Diocesà de Mallorca estan romputs.

Les visites pastorals objecte d'aquest treball de recerca utilitzen com a suport de l'escriptura el paper i l'estat de conservació en alguns folis és dolent ja que la tinta s'ha escampat, encara que en la gran majoria és acceptable. Es tracta d'un paper més aviat gruixat, de color blanc en el segle XVI, però que avui en dia és de color groguenc. Els folis presenten la mida estàndard de trenta-dos per vint-i-dos centímetres. La redacció dels documents estan en funció del contingut de la visita, per tant no podem establir ara el número de folis que ocupen, es farà en la futura transcripció per a la tesi doctoral. Moltes visites presenten al seu marge esquerre i inferior anotacions o indicacions que provenen de signes com per exemple creus lobulades i que corresponen a manaments o *ordinacions*.

Quant a la cal·ligrafia que es troba en totes les visites pastorals de Vic Manrique (1573-1604) es veu afectada per alternança d'escrivents al servei de l'Església mallorquina. La llengua en la qual estan escrites és el català, encara que el llatí és el que més s'utilitzarà generalment per les fórmules eclesiàstiques (*Illustrissimo et Reverendissimus don Joannes Vich et Manrique dei et apostolice sedis gratia epus Maioricensis*) o les dates (*Die Lunex XXII mensis septembris Anno a natus domini MDLXXXVI*)²⁹⁰. La pràctica totalitat dels documents són datats mitjançant el sistema directe: l'expressió de l'any és introduïda mitjançant les fórmules *anno Domini* o *anno a natus Domini*.

L'esquema de les visites pastorals més utilitzat és el següent²⁹¹:

²⁹⁰ ADM, *Visites pastorals (1586-1589)*, Bunyola, foli 31.

²⁹¹ Aquest esquema general de visita pastoral ha estat extret de; MARTÍNEZ ALMIRA, Magdalena: *Visitas pastorales a la parroquia de Sant Joan d'Alacant (segle XVII)*, Ajuntament de Sant Joan d'Alacant, 2001, p. 67.

ART I ESSLÉSIA A LA MALLORCA DEL SEGLE XVI A TRAVÉS DE LES VISITES PASTORALS
DEL BISBE JOAN VIC I MANRIQUE (1573-1604)

Signatura/Número de document:	Data:
Número de visita:	Lloc:
Tipologia: Visita Pastoral / Diòcesi de Mallorca	Folis:
Bisbe: Joan Vic i Manrique (1530- 1612)	Visitador:
Visita religiosa	Llengua:
Visita administrativa	
Secretari / Notari	
Rector / Sacerdot/Personal auxiliar	
Observacions	Llocs visitats/Edificis sagrats
Altar	Mobiliari / arts menors
Capella / Advocació a la que està dedicada	Retaules / Propietari de la capella

Seguint la línia d'investigació futura per a la redacció de la tesi doctoral, la proposta de recopilació de notícies referents a la història de l'art mallorquí del segle XVI que porten les visites pastorals de Vic i Manrique s'articularà de la següent manera: en primer lloc, s'ha comprovat a l'Arxiu Diocesà de Mallorca la constitució dels fons documental que a continuació donarem a conèixer en el cens de registres; en segon lloc, la descripció material en tant que el seu estat de conservació, característiques gràfiques, lingüístiques i estilístiques; i finalment en tercer lloc, l'anàlisi de continguts dels documents.

A continuació veurem el cens de registres de la Cúria Eclesiàstica corresponents a Vic i Manrique (1573-1604) que es conserven a l'Arxiu Diocesà de Mallorca (ADM):

- *Visitatio generalis dioecesis maioricensis etc. Anno 1575 usque ad 1578 et rursus 1592. Interior: Liber primae visitationis factae per admodum illustrem et reverendissimum dominum don Joannem Vic et Manrique, Dei et apostolicae sedis gratia episcopum maioricensem et de consilio suae regiae maiestatis in tota presenti maioricensi dioecesi inceptae in presenti insula maioricensi die lune XVIII mensis aprilis anno a nativitate Domini MDLXXV in ecclesia sedis maioricensis, perfectae vero in parrochiali ecclesia de Puygpunyent ad laudem omnipotentis Dei die martis XXIII mensis decembris anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo septuagesimo octavo. Scriba dictae visitationis Antonius Joannes Paschual, notarius. En una fulla agregada posteriorment: Visitatio generalis ecclesiae cathedralis et coeterarum insulae Maioricae ab Illmo. Et Rdmo. domino Don Joanne Vic et Manrique, optima memoriae. Inchoata anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo octavo. Cui adjecta est in fine alia visitatio ejusdem ecclesiae cathedralis celebrata a praedicto domino D. Joanne Vic anno millesimo quingentesimo nonagesimo secundo. Nunc denuo compaginata sub Illmo. Et Rdmo. Domino Don Athanasio de Esterripa et Tranajauregui, episcopo maioricensi, regioque consiliario, iussu perillustris et admodum reverendi domini Don Joannis Francisci de Ayala et Manrique, juris utriusque doctoris, vicarii generalis et officialis i annali visitatione curiae ecclesiasticae maioricensis habita die II ianuarii anni MDCCXVII. In quorum fidem ego Hieronymus Barcelo, notarius, scriba maior ac secretarius curiae ecclesiasticae maioricensis meum quo utor in claudendis publicis instrumentis depingo Sig + num. Insulae Minoricae non reperitur visitatio celebrata ab eodem domino Vic. Mides: 32 x 22 cm, 325 fs, tapes de pergami totalment*

mutilades. Algunes zones documentals es troben en mal estat per l'humitat. Conté principalment les actes completes en llatí de la primera visita pastoral realitzada personalment pel bisbe Joan Vic i Manrique a tota l'illa de Mallorca.

- Quadern de visita pastoral de D. Joan Vic i Manrique. 1588. Avisos per a la bona administració de la visita que te a fer mon senyor illustrissim est any 1588. Conté també les visites de sant Jaume, Sant Miquel i Sant Nicolau. 31 x 22, 29 folis, sense tapes. Es troba en molt mal estat.

Liber visitationis factae in parte forensi presentis insulae maioricensis per Illmum. Et Rdmum. Dominum don Joannem Vic et Manrique, Dei et apostolicae sedis gratia episcopum maioricensem et de consilio suae regiae maiestatis in anno a nativitate Domini MDLXXXVI usque ad MDLXXXVIII. Index oppidorum reperitur in praesenti folio pagina secunda. Scriba Antonius Joannes Paschal, notarius pro discreto Gabriele Torello notario et secretario curiae ecclesiasticae scriba. Parroquias: Calvia, Andratx, Puigpunyent, Soller, Valldemosa, Banyalbufar, Deia, Bunyola, Alaro, Binissalem, Inca, Selva, Lluc, Pollença, Alcudia, Sa Pobla, Bugar, Campanet, Sencelles, Santa Eugenia, Santa Maria, Lluchmajor, Algaida, Montuiri, Porreres, Campos, Santanyi, Felanitx, Manacor, Artà, Capdepera, Petra, San Juan, Sineu, Santa Margarita, Muro, Castell-Llubi, Marratxi. 31 x 22 cm, 229fs, tapes de pergami, mutilades. Algunes zones documentals es troben en mal estat per l'humitat. Plegs solts de les visites del bisbe personalment.

- Visites 1591. Interior: *Liber visitationis in parte foranea presentis insule Maioricensis inceptae de mense septembris anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo nonagesimo primo per multum reverendum dominum Joannem Torrens, doctorem theologum, visitatorem ac vicarium generalem Illustrissimi et*

Reverendissimi domini don Joannis Vic et Manrique Dei et apostolicae sedis gratia episcopi maioricensis etc., perfecta vero in mense (XXI octobris MDLXXXI). Scriba Antonius Joannes Paschal, notarius. 31 x 22, 92 fs., tapes d'un pergami datat de l'any 1472, mutilat en la part posterior. En aquesta manà el visitador Joan Torrens, vicari general.

- Quadern de visita pastoral del Bisbe Joan Vic y Manrique a le parròquies de santa Eulàlia, Santa Creu, Sant Nicolau i Sant Miquel. 1593. 31 x 22 cm, 26 fs, sense tapes. Interior: *Liber vivitationis factae in parte foranea insule Maioricensis per reverendum dominum Hieronymum Augustinum Morlá, doctorem theologum visitatorem generalem pro illustrissimo et Reverendissimo domino don Joanne Vic et Manrique, Dei et apostolicae sedis gratia episcopo maioricensi, inceptae de mense octobris anno a nativitate Domini, millesimo quingentesimo nonagesimo nono. Scriba Antonio Joanne Paschual, notario. Parròquies: Búger, Santa Maria, Inca, Sa Pobla, Manacor, Pollença, Lluc, Selva. 31 x 22 cm, 131 fs.*
- Quadern de visita pastoral de D. Joan Vic i Manrique a les parròquies de Palma, 10 de gener – 17 de febrer de 1593. Parròquies: Santa Eulàlia, Santa Creu i Sant Nicolau, 31 x 22 cm, 26 fs, sense tapes. Visita personal del bisbe Joan Vic i Manrique.
- Quadern de visites pastorals de D. Joan Vic i Manrique. 1595. Parròquies: Pollença, Alcúdia, Sa Pobla, Búger, Campanet, Sencelles, Costitx, Santa Maria, Lluchmajor, Campos, Felanitx, Santanyí, Porreres. 31 x 22 cm, 60 fs, sense tapes, en mal estat de conservació. Visita personal del bisbe Joan Vic i Manrique.

- Quadern de visita pastoral de D. Joan Vic i Manrique. 1596. Illa de Menorca: Ciutadella, Ferreries, Alaior, Maó, Mercadal. Conté la visita de 1605 però tant sols visità les parròquies de Ciutadella i Alaior. Visita personal del bisbe Joan Vic i Manrique.
- Registre de visita pastoral del bisbe Joan Vic i Manrique a les parròquies de santa Margalida, Artà, Manacor i Sant Llorenç des Cardassar, Petra, Sant Joan, Algaida, Marratxí, Montuiri, Sineu i Muro. 24 de gener de 1597. 31 x 22 cm, 56 fs, sense tapes, molt afectat per l'humitat a l'angle superior esquerre.
- Ordinacions donades pel bisbe D. Joan Vic i Manrique a la visita pastoral realitzada a la parròquia d'Artà el dia 28 de gener de 1597. 31 x 22 cm, un foli, incomplet.
- Quadern de visites pastorals de D. Joan Vic i Manrique a diverses parròquies de la ruralia mallorquina. 1597. Parròquies: Santa Margalida, Artà, Sant Llorenç del Cardaçar. Petra, Sant Joan, Algaida, Montuiri, Sineu, Muro, 55 fs, sense tapes, amb molta d'humitat, en mal estat.
- Quadern de visites pastorals de D. Joan Vic i Manrique. 1599. Parròquia: Santa Creu. 31 x 22 cm, 12 fs, sense tapes. Envià el visitador Jeroni Agustí Morlà, vicari general.
- Quadern de visites pastorals de D. Joan Vic i Manrique. 1601. Parròquia: Sant Miquel. 31 x 22 cm, 4 fs, sense tapes, en mal estat.

Cens de registres de visites pastorals als arxius parroquials:

- Andratx. *Ordinationum et inventarii. Andraig*. 31 x 22 cm, 32fs, tapes de pergami.
 - o 22-XII-1578. Joan Vic i Manrique. 3-5.
 - o 15-I-1581. Joan Vic i Manrique.6-8.
 - o 11-IX-1586. Joan Vic i Manrique. 9-11.
 - o 3-IX-1591. Joan Vic i Manrique.12-13
 - o 24-V-1594. Joan Vic i Manrique.14-16.
 - o 4-X-1599. Joan Vic i Manrique.17-21.
 - o 14-x-1602. Joan Vic i Manrique. 22-32.

- Artà. *Ordenacions de visita comensam a VI mars MDLXIII*. Totes les visites paatorals (1563-1849), 31 x 22 cm, 308 fs, tapes de pergami.
 - o 22-X-1576. Joan Vic i Manrique.20-25.
 - o 11-IV-1581. Joan Vic i Manrique.26-30.
 - o 17-II-1583. Joan Vic i Manrique.
 - o 1-XI-1589. Joan Vic i Manrique.32-37.
 - o 28-I-1597. Joan Vic i Manrique.38-46.
 - o 5-XI-1600. Joan Vic i Manrique.47-56.
 - o 11-VIII-1603. Joan Vic i Manrique.57-64.

- Binissalem. *Libre de inventaris de la iglesia de la villa de Binissalem*. 31 X 22 cm, 27 fs, tapes de pergami mutilades a la part superior.
 - o 30-IX-1586. Joan Vic i Manrique.1-9.
 - o 14-VI-1594. Joan Vic i Manrique.10-16.
 - o 7-X-1599. Joan Vic i Manrique.17-18.

- 27-X-1602. Joan Vic i Manrique. 19-27.
- Lloc. Visites:
 - 27-X-1578. Joan Vic i Manrique.1-2.
- Montuïri. *Llibre de ordinations*. Visites. 31 X 22 cm, 43 fs, tapes de pergami.
 - 5-X-1576. Joan Vic i Manrique. 5-9.
 - 28-II-1581. Joan Vic i Manrique. 10-13.
 - 9-X-1589. Joan Vic i Manrique. 14-18.
 - 1-II-1596. Joan Vic i Manrique. 19-20.
 - 24-XI-1600. Joan Vic i Manrique. 21-25.
- Sa Pobla. Inventari de la iglesia. Visites. 31 x 22 cm, 68 fs, tapes de pergami, mutilada al nivell superior.
 - 17-X-1586. Joan Vic i Manrique.1-8.
 - 5-X- 1591. Joan Vic i Manrique.23-26.
 - 15-XI-1595. Joan Vic i Manrique. 27-31.
 - 30-X-1599. Joan Vic i Manrique. 9-10 i 32-36.
 - 7-XI-1602. Joan Vic i Manrique. 11 i 37-39.
- Puigpunyent. *Ordinationes et inventarii in ecclesia de Puigpunyent*. 31 x 22 cm, 206 fs, tapes de pergami mutilades.Visites:
 - 23-XI-1578. Joan Vic i Manrique. 9-11.
 - 17-I-1581. Joan Vic i Manrique. 12-13.
 - 17-IX-1586. Joan Vic i Manrique. 14-15.
 - 4-IX-1591. Joan Vic i Manrique. 16-17.
 - 25-V-1594. Joan Vic i Manrique. 18-19.
 - 5-X-1599. Joan Vic i Manrique. 20-25.

- 15-X-1602. Joan Vic i Manrique. 26-29.

- Sant Jaume (Palma). *Libre de Ordinations e inventari de St. Jaume*. 31 x 22 cm, 86 fs, tapes de pergami còdex en mal estat. Visita:
 - 11-IX-1588. Joan Vic i Manrique. 1-5.

- Sant Miquel (Palma). *Visita. Sanc Miquel*. 31 X 22 cm, 87 fs, tapes de pergami, procedents d'un còdex escrit en el segle XV. Visites:
 - 12-I-1576. Joan Vic i Manrique. 5.
 - 24-II-1577. Joan Vic i Manrique. 4.
 - 25-V-1582. Joan Vic i Manrique. 34-37.
 - 18-IX-1588. Joan Vic i Manrique. 38-44.
 - 26-XI-1601. Joan Vic i Manrique. 46-49.
 - 30-XI-1603. Joan Vic i Manrique. 51-58.

- Santa Margalida. *Liber Ordinationum et inventarii ecclesie de Santa Margarita*. 31 X 22 cm, 53 fs, tapes de pergami. Visitas:
 - 5-X-1578. Joan Vic i Manrique. 11-15.
 - 6-IV-1581. Joan Vic i Manrique. 16-18.
 - 18-XI-1589. Joan Vic i Manrique. 19-25.
 - 24-I-1597. Joan Vic i Manrique. 26-30.
 - 12-XI-1600. Joan Vic i Manrique. 31-41.
 - 17-VIII-1603. Joan Vic i Manrique. 42-46.

- Santa Maria. *Ordinations i inventari*. Santa Maria. 31 x 22 cm, 39 fs, tapes sense pergamí. Visites:
 - 20-IV-1581. Joan Vic i Manrique. 9-11.
 - 25-X-1586. Joan Vic i Manrique. 12-14.
 - 2-XII-1589. Joan Vic i Manrique. 15 i 29-33.
 - 20-X-1591. Joan Vic i Manrique. 16-17.
 - 10-XI-1595. Joan Vic i Manrique. 18-20.
 - 10-XI-1599. Joan Vic i Manrique. 21-25.
 - 17-XI-1602. Joan Vic i Manrique. 26-28.

- Santanyí. *Llibre de ordinacions de visites. Libre fet en la iglesia de santañi*. 31 x 22 cm, 136 fs, tapes de pergamí. Visites:
 - 2-X-1576. Joan Vic i Manrique. 1-2.
 - 12-III-1581. Joan Vic i Manrique. 3-5.
 - 18-X-1589. Joan Vic i Manrique. 6-10.
 - 21-I-1596. Joan Vic i Manrique. 11-15.
 - 26-X-1600. Joan Vic i Manrique. 16-19.
 - 2-VIII-1603. Joan Vic i Manrique. 20-26

- Sencelles. *Liber ordinationum et inventarii ecclesie de Centcelles*. 31 x 22 cm, 50 fs, tapes de pergamí mutilades. Visites:
 - 30-IX-1578. Joan Vic i Manrique. 13-16.
 - 23-IV-1582. Joan Vic i Manrique. 17-19.
 - 23-X-1568. Joan Vic i Manrique. 20-23.
 - 14-X-1591. Joan Vic i Manrique. 24-26.
 - 8-XI-1595. Joan Vic i Manrique. 27-31.
 - 24-I-1598. Joan Vic i Manrique. 37-46.
 - 29-XI-1600. Joan Vic i Manrique. 32-36 i 47-50.

- Valldemossa. *Ordinationum et inventarii ecclesie de Valldemuça*. 31 x 22 cm, 69 fs, tapes de pergami mutilades i afectades per l'humitat. Visites.
 - 2-IX-1576. Joan Vic i Manrique. 16-19.
 - 19-I-1581. Joan Vic i Manrique. 20-22.
 - 10-IX-1586. Joan Vic i Manrique. 23-28.
 - 14-I-1590. Joan Vic i Manrique. 68-69 (sic).
 - 8-IX-1591. Joan Vic i Manrique. 29-31.
 - 8-IX-1599. Joan Vic i Manrique. 32-36.
 - 8-X-1602. Joan Vic i Manrique. 37-41.

Els documents analitzats mostren dos aspectes: en primer lloc, la sol·licitud pastoral del bisbe Vic per l'armònic desenvolupament de la vida religiosa a les parròquies, i en segon lloc, al mateix temps reflexen amb deteniment les pertinences dels llocs sagrats visitats, procurant a través dels manaments i les preceptives penes canòniques. N'és un exemple: (...) *Die Martis XVI mensis septembre Anno natus domini MDLXXXVI, los dit dia y any lo Illmo. y Revm. Senyor don Joan Vich y Manrique (..) E primo attento que en dita yglesia se Ha fet un bon retaule lo qual axi de pols ço del ayre de la mar per una finestra sobre lo retaule a la part de la mar pateix detriment e als ordená y maná que dins un mes se faça una porta en la dita finestra ques puga tancar sota pena de XXXX lliures y dins de sis mesos se faça una rexa de ferro en dita finestra y una cortina ab sa verga de ferro per tapar dit retaule sota pena de V lliures (...)*²⁹².

El bisbe Vic i Manrique recorre de manera pausada totes les dependències dels temples, detallant la seva situació geogràfica i topogràfica, l'estat de les obres, els projectes a realitzar en arquitectura, retaulística, pintura, ornaments litúrgics, revisant amb tot detall els inventaris, així com també, el

²⁹² ADM, *Visites Pastorals (1586-1589)*. *Deià*, foli 18.

grau de compliment dels manaments efectuats pel seu antecessor a la diòcesi Diego de Arnedo (1562-1572): (...) *Item visitá la capella y altar de tots Sants y de nostra señora del Roser y trobá aquells ben ornats y per quant en la confraria del Roser ha ornaments y molta roba maná repetir lo inventari y repetint aquell visitá tot lo que en ell stava scrit y trobá tot star molt be y attes hi ha moltes tovalloles y la sacristia ne te necessitat de algunes maná esser ne donades deu a dita sacristia (...)*²⁹³

La documentació de la visita finalitza amb l'importantíssim apartat dels manaments en què, al mateix temps que es revelen les deficiències, es fixen els criteris i normes a seguir per donar compte a la propera visita. A través dels manaments observats, podem veure la mentalitat de Vic i Manrique sobre la funció que havia de complir l'art sacre en els espais religiosos i el paper que li assignarà a la litúrgia: (...) *E primo visitá los M. Sacraments y les Capsetes de aquell y troba tot star molt be, y de aqui ana a les fonts baptismals y visitant aquelles, per quant troba aquelles star dins un altar de st antoni no ab aquella decentia ques deu y la coberta podrida desclavada y les tovalles del altar y humitat quasi podrides, y conve que stiguen apparent com les altres iglesies parrochials. Per ço ordená y maná que dins huyt mesos se tornen les dites fonts en lo reco al costat del altar a hont star en la forma acostumada ab son capitell, pannelo y un crucifix o una decent creu sobre lo pinacle sota pena de V lliures (...)*²⁹⁴.

Com hem pogut veure, finalment les actes de les visites pastorals del bisbe Vic són molt més que uns simples testimonis de tipus administratiu i burocràtic. Els seus redactors no se limitaven tant sols a testimoniar la situació i l'estat dels monuments i dels objectes litúrgics, sinó que a més, al final, afegien una sèrie de manaments que s'havien de complir estrictament.

²⁹³ ADM, *Visites Pastorals (1586-1589)*. Sóller, foli 22.

²⁹⁴ ADM, *Visites pastorals (1586-1589)*. Esporles, foli 11.

8.3. Les visites pastorals del bisbe Joan Vic i Manrique (1573-1604) a la Diòcesi de Menorca

La illa de Menorca, després de la conquesta el 1287 per les armes del rei d'Aragó Alfons III, fou incorporada l'any 1295 al bisbat de Mallorca com a fruit del tractat d'Anagni, firmat entre Jaume II d'Aragó i el seu oncle Jaime II de Mallorca, on el primer tornava tots el seus estats al monarca mallorquí.

A partir del segle XVI es té constància d'algunes actes de visites pastorals²⁹⁵ a la pabordia de Menorca. Foren moltes les peticions per obtenir bisbat, que no arribaren a bon port per dos motius fonamentals: el primer, no es volia perjudicar els drets adquirits de la seu mallorquina i, el segon, s'al·legava la falta de rendes suficients per a la subsistència d'un bisbe i capítol catedralici.²⁹⁶

Segons Gabriel Mateu "uno de los primeros actos de gobierno del obispo Vic i Manrique en Menorca, fue nombrar en el año 1574 vicario general al benemérito paborde Marcos Martí".²⁹⁷ Aquest mateix any començaren les obres de la Seu de Menorca i es perllongaren fins a començament del segle XVII: s'adobaren portals i portes, campanes i, per dissimular l'empremta de l'incendi de l'any 1556, s'emblanquinaren les voltes de l'església.²⁹⁸

²⁹⁵ No es coneixen, degut al saqueig de Maó per Barbarossa l'any 1535 i de Ciutadella per la flota turca el 1558, que varen destruir els arxius eclesiàstics i civils, com va ser l'atenció pastoral dels prelats mallorquins envers Menorca.

²⁹⁶ Segons Florencio Sastre, tan sols la conquesta espanyola de l'any 1782 la tendència canvia i es va veure la necessitat d'establir una seu pròpia, fet que va succeir l'any 1795, posant fi a cinc segles d'unió amb Mallorca. Veure més a SASTRE PORTELLA, Florencio: "Visitas pastorales efectuadas a las parroquias de Menorca por los obispos de Mallorca y Menorca" a *Memoria Ecclesiae*, XV, Oviedo, 1999, p. 587-591.

²⁹⁷ MATEU MAIRATA, Gabriel: *Obispos de Mallorca*, Palma, 1985, p. 251.

²⁹⁸ Arxiu Municipal de Ciutadella (AMC), *Comptas de Obraria de la Iglesia Major de Ciutadella, Socos, S. Francesch, Santa Clara, Hospital i el Toro (1561-1601)*, foli 121. Citat a JULIÀ SEGUÍ, Gabriel: *La Seu de Menorca. Aproximació històrica*, editorial Nura, Ciutadella, 1990, p. 83.

En referència a les visites pastorals del bisbe Joan Vic i Manrique²⁹⁹ es té constància d'una visita a la parròquia des Mercadal, datada l'any 1596, i efectuada per Mn. Joan Estelrich, vicari general de l'esmentat bisbe. Segons la historiografia menorquina, cal citar Gabriel Julià Seguí que diu el següent: "El bisbe Vich i Manrique visità Menorca l'any 1585 i l'any 1596, el rector de Sineu Joan Estelrich Noval, en representació del mateix, realitzà la santa visita a la parròquia"³⁰⁰. Com es pot veure, l'apropament al bisbe de Menorca Joan Vic i Manrique i la seva labor per bé del patrimoni de l'illa a través de les visites pastorals resta gairebé inèdit.

8.4. Les visites *ad limina apostolorum* a la Santa Seu de Roma (1590 i 1594)

Pel que fa a la historiografia de visites pastorals podem afirmar que, si els pioners en donar una visió del pontificat de Sixt V, foren els arxivers eclesiàstics de València Ramón Robles i Vicenç Castell³⁰¹, han estat els germans valencians Milagros Cárcel i Vicenç Ortí³⁰² els que han aprofundit en l'estudi de les visites *ad limina*. Als anys vuitanta, sorgí una publicació important de José Luis

²⁹⁹ Hagueren de transcórrer disset anys des de la visita pastoral de Diego de Arnedo a Menorca l'any 1568, per què Vic i Manrique visités les cinc parròquies de Menorca el març de 1585. Aquesta fou la única visita pastoral de l'illa però no se conserva còpia de les actes de visita. Veure més MATEU MAIRATA, Gabriel: *op. cit.*, p. 251.

³⁰⁰ SEGUÍ JULIÀ, Gabriel: *op. cit.*, p. 85-86. També vegeu; BOSCH, J.: "Els gremis de Ciutadella" a *Full Menorquí, Ciutadella*, 1934-1936, p. 96.

³⁰¹ ROBLES LLUCH, R., CASTELL MAIQUES, V.: "La visita ad limina durante el pontificado de Sixto V (1585-1590). Datos para una estadística general. Su cumplimiento en Iberoamérica" a *Anthologica Annua*, 7, Roma, 1959, p. 147-213.

³⁰² CÁRCCEL ORTÍ, M.M., CÁRCCEL ORTÍ, V.: *Relaciones sobre el estado de las diócesis valencianas*, I-II-II, València, 1989.

González (1986)³⁰³ pel que fa a l'aproximació històrica de les visites *ad limina*: *Las visitas ad limina de los obispos de Oviedo (1585-1901)* com a font documental per a la història eclesiàstica d'Astúries estructurant el contingut amb un recorregut històric de les visites *ad limina* des d'antic fins al segle XX. No serà fins quinze anys després que els doctors en història moderna Antonio Irigoyen i José Jesús García (2001)³⁰⁴ publicuessin el volum *Visitas ad limina de la diócesis de Cartagena (1589-1901)* on cataloguen tres-cents anys d'història diocesana a través d'aquestes fonts documentals.

El que en un principi va ser una pràctica devocional, la visita del sepulcre dels apòstols Pere i Pau, es va convertir en una obligació pels bisbes veïns de Roma: segons Josep Amengual "s'estengué més a tard a tota l'Església catòlica ja que Sixt V, amb la constitució *Romanus Pontifex* (1585), la prescriure amb una periodicitat que anava dels tres als deu anys, segons la llunyania de la seu"³⁰⁵. La sèrie dels informes presentats pels bisbes mallorquins a les seves visites comença l'any 1580 amb Vic i Manrique que rendeix comptes de la diòcesi màxim Pontífex. Sovint, com és el cas, els bisbes realitzaven la visita mitjançant un procurador.³⁰⁶ Segueix Josep Amengual "Vic i Manrique al·legà els motius més evidents, vellesa, malaltia, tempestes i pirateria. Quant a la primera, observem que els nostres esquemes queden descompostos, si anotem que el

³⁰³ GONZÁLEZ NOVALIN, José Luis: *Las visitas ad limina de los obispos de Oviedo (1585-1901)*, Instituto de Estudios Asturianos, Oviedo, 1986.

³⁰⁴ IRIGOYEN LÓPEZ, Antonio, GARCÍA HOURCADE, José Jesús: *Visitas ad limina de la diócesis de Cartagena (1581-1901)*, UCAM, 2001.

³⁰⁵ AMENGUAL BATLE, Josep: *Història de l'Església a Mallorca. Del Barroc a la Il·lustració (1563-1800)*, volum II, Lleonard Muntaner editor, Palma, 2002, p. 38.

³⁰⁶ Vegeu GUALBA, Martín: "Historia del Colegio de Nuestra Señora de Montesión, de la Compañía de Jesús, de la Ciudad de Mallorca, desde su principio con el orden de los Rectores, y años" a BSAL, 21, 1926-1927, p. 14; per al temps del bisbat de Vic i Manrique.

bisbe Vic aleshores tenia cinquanta anys, i encara en va viure trenta-dos més, dels quals vint-i-quatre els passà a Mallorca”³⁰⁷.

Segons José Maria Fernández Catón “La visita *ad limina apostolorum* lleva consigo tres actos básicos: en primer lugar, venerar en Roma los sepulcros de Pedro y pablo, considerados como piedras fundamentales de la fe que profesa la Iglesia católica; en segundo lugar, presentar obediencia al Papa, como símbolo de la unidad eclesial y vínculo o comunión de los obispos con el sucesor de Pedro y de los propios obispos entre sí en la persona del papa; i finalmente, informar del estado de sus diócesis”³⁰⁸. La legislació posttridentina quedà plasmada en la constitució apostòlica *Romanus Pontifex*, de Sixte V, datada a Roma el dia 20 de desembre de 1585. Pel que fa al seu contingut, cal destacar la freqüència i periodicitat de la visita segons els continents i nacions: els bisbes espanyols l’han de realitzar cada quatre anys.

La documentació de les visites *ad limina* de Vic i Manrique a l’actualitat es troba custodiada els registres de la Congregació del Concili a l’Arxiu Secret Vaticà de Roma³⁰⁹. Concretament en realitzà dues: la primera, a través del seu vicari general Joan Torrens el dia 8 de maig de 1590, i la segona, fou Joan Estelrich el dia 13 de novembre de 1594 qui el va representar com a vicari general de la diòcesi. Els formularis comprenen nou capítols: estat material, el bisbe, clergat secular, clergat regular, religioses, seminari, esglésies, confraries i llocs piadosos, poble, problemes i consultes del bisbe al papa. Totes aquestes dades, juntament amb les de les visites pastorals de Mallorca (1573-1604), són

³⁰⁷ AMENGUAL BATLE, Josep: *op. cit.*, p. 38.

³⁰⁸ FERNÁNDEZ CATÓN, J.M.: “Las visitas pastorales y las relaciones de la *visitatio ad limina*” a *Memoria Ecclesiae*, XV, 1999, p. 541.561.

³⁰⁹ Concretament, Archivo Secreto Vaticano (ASV). *Congregazione del Concilio, Relationes Dioecesium*, 480, folis 1r-28v.

de cabdal importància per a la comprovació de l'estat real de les diòcesis, el pols de la religiositat popular i la conservació del patrimoni artístic.

Finalment, podem concloure que les visites *ad limina* durant la prelatura de Vic i Manrique esperen encara el seu buidatge; aquest anàlisi acurat es tindrà en compte en la redacció de la futura tesi doctoral que realitzarem.

8.5. Els Sínodes Diocesans (1589, 1592 i 1597): instruments de reforç de l'autoritat eclesiàstica

Un altre aspecte a tenir molt en compte, és l'anàlisi que es tindrà dels sínodes que promulgà el bisbe Vic i Manrique³¹⁰ ja que per entendre adequadament les ordenacions de la visita pastoral i en general, tot el text de la mateixa, és aconsellable conèixer de primera mà les lleis sinodals del segle XVII i les normes generals que hagi promulgat el bisbe valencià.³¹¹ L'estudi futur i comparatiu dels sínodes diocesans del bisbe Vic ens descobrirà la motivació religiosa i ideològica que el prelat fixà a les visites pastorals a través dels manaments.

³¹⁰ Per l'aplicació del Concili de Trento, ben prest el bisbe Diego de Arnedo enceta la sèrie sinodal mallorquina de l'època del Barroc. Veure AMENGUAL BATLE, Josep: "Trento, els sínodes mallorquins del segles XVI -XVII i la llengua del poble" a *Revista Lluç*, I-II, nº 54, 1974, p. 269-271. AMENGUAL BATLE, Josep: "La llengua del poble dins els sínodes mallorquins dels segles XVI-XVII" a *Randa. Llengua i Literatura a Mallorca*, nº 6, Barcelona, 1977, p.526. AMENGUAL BATLE, Josep: "Una petita història dels sínodes del bisbat de Mallorca" a *Revista Lluç*, nº 79, 1999, p. 3-8.

³¹¹ Els sínodes diocesans promulgats per Vic i Manrique tenen per objectiu els següents aspectes pastorals: estudiar els problemes de la vida espiritual, activar les lleis eclesiàstiques, extirpar els abusos, crear la figura del procurador dels pobres perquè reguli a les parròquies l'activitat dels baciners, que captaven almoines, promoure la vida cristiana i fomentar el culte diví i la pràctica religiosa.

En aquest sentit quatre fonts documentals:

-*Synodus diocesana Maioricensis celebrata praeside Illustrisimo ac reverendisimo domino don Joanne Vic et Manrique, Dei et Apostolicae sedis gratia episcopo maioricensis. Anno 1588. Tipographia Gabrielis Guasp. Anno 1589.*

- *Synodus diocesana Maioricensis celebrata praeside Illustrisimo ac reverendisimo domino don Joanne Vic et Manrique, Dei et Apostolicae sedis gratia episcopo maioricensis. Anno 1588. Tipographia Gabrielis Guasp. Anno 1592.*

- *Synodus diocesana Maioricensis celebrata praeside Illustrisimo ac reverendisimo domino don Joanne Vic et Manrique, Dei et Apostolicae sedis gratia episcopo maioricensis. Anno 1588. Tipographia Gabrielis Guasp. Anno 1597.*

- *Edictes Generals de Monseñor Illustriss [im] y Reverendiss[im].* Estampat en Mallorca per Gabriel Guasp Impressor y Mercader de Llibres, Any 1598, 16 pp., 8º BLR (Biblioteca dels Missioners dels Sagrats Cors del Monestir de la Real) en el volum del sínode de 1597.

Els sínodes impresos que coneixem són, no sols els més accessibles, sinó també els que pogueren gaudir d'una major influència, perquè es tractava de les decisions més solemnes de l'autoritat eclesiàstica local, procedents d'una decisió amb certes formalitats col·legials als quals calia recórrer per a regular els aspectes principals de la pastoral i el dret judicial i penal diocesà.³¹²

Segons Josep Amengual "Sant Pius V tenia la convicció que la pràctica sinodal era el millor instrument per assolir la reforma catòlica, però pel seu costat a

³¹² Segons Josep Amengual " Encara no s'ha fet un estudi exhaustiu que permeti tenir una idea precisa respecte al nombre, la data i el contingut dels sínodes (...) Els sínodes consultats durant el període entre 1562 i 1691 són quinze, quatre dels quals, no s'arribaren a celebrar. Dels onze restants just consta que en foren estampats vuit entre els quals, els del bisbe Vic i Manrique per l'impressor Gabriel Guasp els anys 1588, 1592 i 1597(...)". Veure AMENGUAL BATLE, Josep: *op. cit.*, p. 44.

Mallorca, el bisbe Joan Vic i Manrique va expressar en l'esmentat informe *ad limina* de 1590³¹³ que, atès que hi havia durant l'any altres convocatòries de Capítol de la Seu, no era tan necessari que es reunissin els sínodes"³¹⁴.

³¹³ *Praeter haec capitula (que ordinaria dicuntur) multa alia intra annum extraordinaria congregantur. Unde non tan necessaria synodorum fraequens congregatio videtur (...) Synodi diocesanae quotannis celebrentur.* Nota presa de PONS PONS, Guillem: "La cura de las almas y la vida cristiana del pueblo de Mallorca bajo el pontificado de don Juan Vich y Manrique de Lara (1573-1604)" a *Anthologica Annua*, XVIII, Roma, 1971, p. 479, nota 47.

³¹⁴ AMENGUAL BATLE, Josep: *Història de l'Església a Mallorca. Del Barroc a la Il·lustració (1563-1800)*, volum II, Lleonard Muntaner editor, Palma, 2002, p. 33.

9. Conclusió

No pareix haver cap dubte sobre el fet de què les disposicions emanades del Concili de Trento (1545-1563) tenien com a finalitat principal eradicar tots els mals que havia tingut fins llavors l'Església. Aquest esforç va suposar el desig d'unificar criteris i es va traduir en la recerca d'una certa ortodòxia que fos comú per tots els fidels. Es va passar, gràcies a l'enfortiment del paper dels bisbes, a una ortodòxia i control rigorós del clergat i del patrimoni artístic custodiat a les parròquies de Mallorca.

Hem vist al llarg d'aquest treball de recerca que el concili de Trento obrí l'era moderna de les visites pastorals i dels sínodes diocesans, obligant als bisbes com el valencià Joan Vic Manrique (València 1530 – Tarragona 1612) a complir-les periòdicament en el marc del programa de reforma i renovació de les esglésies de la seva diòcesi. En aquest sentit, es varen convertir en l'instrument principal del seu govern episcopal i de la seva acció pastoral.

La història de l'art no desconeixia el valor de les visites pastorals, sabia de les notícies referents als temples, la retaulística, arts sumptuàries, de la precisió en la descripció del mobiliari de les esglésies. No obstant, existeix un buit historiogràfic dins de la comunitat científica que apliqui aquesta metodologia a la història de l'art.

En la primera part d'aquest treball i, a manera d'estat de la qüestió i interès de la font documental, hem tractat, la visita pastoral com un instrument eclesiàstic de pura disciplina interna. Hem constatat, com en uns primers estudis preliminars en la marc de la historiografia europea, aquesta font es va utilitzar fonamentalment per l'estudi de la història de l'Església. Això no obstant, com en tots els documents històrics, no és unidireccional i ofereix altres vies d'explotació científica, com per exemple, per a la història de l'art.

Les visites pastorals de Joan Vic i Manrique (1573-1604) significaran el millor testimoni i canal d'aquesta planificació eclesiàstica i deixen entreveure la clara manifestació del poder i control de la jerarquia episcopal de Mallorca. La visita, amb tot el seu cerimonial, amb la lectura de l'edecte general, amb les ordres dels visitadors era un instrument de control de tota la vida parroquial mallorquina i, en aquest cas, del patrimoni religiós. La idea de patrimoni, habitualment dins de la història de l'art, suggereix un quadre, una escultura, un retaule, un altar, un temple; però en poques ocasions pel que fa a tesis doctorals es relaciona patrimoni amb document o font escrita, millor dit art religiós amb visita pastoral.

Hem pogut veure, en el capítol dedicat a la historiografia, que les actes de visita pastoral han estat el centre d'atenció, en els darrers trenta anys d'un interessant debat entre els historiadors europeus que inicià Noël Coulet l'any 1977³¹⁵. La historiografia no és unànime en la importància que conté aquesta font històrica especialment, per les informacions que ofereix. En aquest treball de recerca hem volgut preponderar la font com un material exhaustiu per l'estudi de la història de l'Església que ofereix dades excepcionals i inèdites que s'estén a la història de l'art, encara que no hem volgut prescindir del context històric, pastoral i religiós. A través de les visites del bisbe Vic es pot recompondre el quadre de l'Església mallorquina i la vida religiosa del sis-cents, a més de servir-nos per comprendre millor la personalitat del bisbe, el seu ideal pastoral i el rigor moral.

Però encara que siguin molts i diversos els camins metodològics a recórrer en el procés investigador del fet artístic, les visites pastorals de Vic i Manrique (1573-1604) poden ser el primer pas en la recerca documental que posteriorment ens remetran als protocols notariais (documents sobre successions a manera de

³¹⁵ COULET, Noël: *Les visites pastorales*, Turnhout, Brepols-Belgium, 1997.

testaments, codicils i donacions *mortis causa*; contractes d'aprenentatge d'artistes i els inventaris *post mortem*.

Per altra banda, hem analitzat una part important de la segona meitat del segle XVI corresponent a la prelatua del bisbe Vic i Manrique dintre d'un context favorable gràcies a uns factors determinants per a la fàbrica de les arts: en són bona mostra, les aplicacions de les normatives litúrgiques i pastorals de Trento, la revolució estètica que va suposar el Renaixement en el món de les belles arts, el moment de bonança econòmica i política que va viure l'Església i la societat espanyola de l'època; exemples cabdals que configuraren una de les etapes més vives d'activitat artística religiosa.

Pel que fa a la tercera part, hem vist la importància de les visites pastorals com a font essencial per la història de l'art mallorquí com també, les visites a la diòcesi de Menorca i les *ad limina* per part del bisbe Vic i Manrique; en aquesta línia s'han citat altres tipologies complementàries com els sínodes diocesans. A través del seu anàlisi, hem comprovat que constitueixen una de les fonts més segures per l'estudi de la pràctica religiosa i les devocions populars. Les advocacions dels altars, oratoris, ermites i confraries ens donen la pauta per conèixer l'orientació de la religiositat popular de Mallorca i la difusió del culte als misteris de Crist i la vida dels sants.

A tall de conclusió, com s'ha pogut veure, no hem volgut esgotar tots els aspectes i notícies documentals que es poden extreure de les visites pastorals consultades del bisbe de Mallorca Vic i Manrique (patrimoni arquitectònic i moble dels temples, hospitals, etc.). El nostre treball de recerca no és sinó una modesta i il·lusionada invitació a una investigació més profunda del què ens poden oferir les visites pastorals pel millor coneixement i interpretació del patrimoni artístic del segle XVI a Mallorca, al marge de calibrar altres vessants de la vida civil i religiosa de Ciutat i de les viles de la Part forana.

10. Bibliografia general

AUTORS VARIS: *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, 4 volums, Edicions Promomallorca, Palma, 1996.

AUTORS VARIS: *Catecisme de l'Església Catòlica*, Coeditors catalans del Catecisme, Badalona 1993.

AUTORS VARIS: *El franciscanisme a Mallorca. Art, festa i devocions. Monestir de la Puríssima Concepció*, Palma, 2008.

AUTORS VARIS: *La Seu de Mallorca*, José de Olañeta editor, Palma, 1995.

AUTORS VARIS: *Guía de los archivos y las bibliotecas de la Iglesia en España (I). Archivos*, Asociación Española de Archiveros de la Iglesia, León, 1985.

AUTORS VARIS: *L'art del Barroc a Mallorca*. Miscel·lània, 66-67, IEB, Palma, 2000.

AEBISCHER, Paul: "Le Cant de la Sibilla de la nuit de Noël à Majorque" en *Neuf études sur le théâtre médiéval*, Ginebra, 1972, p. 13 – 24.

AGUILÓ, T.: "Noticias curiosas (entrada del obispo Vic Manrique en la ciudad de Mallorca)" en *Almanaque de las Islas Baleares*, 1876.

AGUILÓ, T.: *Virreys de Mallorca*, Palma, 1959.

ALBERIGO, J. et alia: *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Bologna, 1973.

ALCÁNTARA MARTÍNEZ, P. (1960): "La Inmaculada Concepción" a *Año Cristiano*, Madrid: Tomo II, P. 564-571.

ALCINA, Llorenç: "La formació teològica per al ministeri presbiterial en la història de l'Església a Mallorca" a *Comunicació*, números 40-41, 1985, p. 3-21.

ALCOBERRO, Agustí: "La cultura escrita" a DEYÀ BAUZÀ, Miquel (dir.): *Història de les Illes Balears. L'època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004, p. 478-492.

ALEJOS MORÁN, Asunción: "Valencia y la Inmaculada Concepción. Expresión religiosa y artística a través de los códices, libros, documentos y grabados" a

CAMPOS FERNÁNDEZ DE SEVILLA, Francisco Javier: *La Inmaculada Concepción en España: religiosidad, historia y arte. Actas del Simposium (I-II)*, Monasterio del Escorial, Madrid, 2005, p. 810-844.

ALEMANY MIR, Juan: *El Obispo Vic y Manrique y la imprenta (1573-1604)*, Biblioteca Luis Alemany, Palma de Mallorca, 1988.

ALVAR EZQUERRA, Alfredo: "Mitificación real y ejercicio de poder. Felipe II y sus obispos hacia 1575" en MARTÍNEZ RUIZ, Enrique (Dir.): *Madrid, Felipe II y las ciudades de la Monarquía. Las ciudades: vida y cultura*, Tomo III, Actas Editorial, Madrid, 2000, p. 227- 251.

ALZINA ROSSELLÓ, Llorenç, MOLL RIBAS, Catalina: "Veu Santa Catalina Tomàs" a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, Volum III, Palma, 1989, p. 224-225.

ALZINA ROSSELLÓ, Llorenç: "Veu Jeroni Nadal Morei" a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, Volum XI, Palma, 1993, p. 339.

ALZINA, Jaume, LIMONGI, Antoni et alia: *Mallorca: Història i cultura*, Ed. Moll, Palma, 1996.

ALZINA Jaume et alia: *Història de Mallorca*, volums I – II, Ed. Moll, Palma, 1982.

AMENGUAL BATLE, Josep: *Història de l'Església a Mallorca. Del Barroc a la Il·lustració (1563 – 1800)*, Lleonard Muntaner editor, Palma, 2002.

AMENGUAL BATLE, Josep: *Llengua i catecisme de Mallorca: entre la pastoral i la política (1576-1962)*, IEB, Palma, 2002.

AMENGUAL BATLE, Josep: "Trento, els sínodes mallorquins dels segles XVI-XVII i la llengua del poble", I-II, a *Revista Lluc*, número 54, p.269-271; número 55, p. 42-43.

AMENGUAL BATLE, Josep: "La llengua del poble dins dels sínodes diocesans mallorquins dels segles XVI-XVII" a *Randa*, número 6, Barcelona, 1977, p.526.

ANGLADA GELABERT, Miquel: *Bisbes de Menorca*, edicions Nura, Ciutadella, 1999.

ARCINIEGA, Luis: "Santa María de la Murta (Alzira): artífices, comitentes y la "damnatio memoriae" de D. Diego Vich" a *Simposium Los Jerónimos: El Escorial y otros Monasterios de la Orden*, Instituto Escorialense de Investigaciones Históricas y Artísticas, San Lorenzo de El Escorial, t. I, 1999, p. 267-292.

ARROM COLL, Sebastià et alia: *L'Església de Santa Eugènia (1583-1913)*, Mallorca, 1999.

BATLLORI, Miquel: *Les reformes religioses al segle XVI*, volum VI, número 23, Biblioteca d'estudis i investigacions 3 i 4, València, 1996, p. 7.

BATLLORI, Miquel: "Jerónimo Nadal y el concilio de Trento" a *BSAL*, 29, 1944-47, p. 377-424.

BATLLORI, Miquel: *El teólogo de Trento, Jerónimo Nadal, jesuita mallorquín. Catálogo de la exposición bibliográfica del concilio de Trento*, Barcelona, 1947.

BATLLORI, Miquel: *El reino de Mallorca y el concilio de Trento (conferencia)*, Palma, 1946.

BAUCELLS i REIG, Josep: *Vida y práctica religiosa en el obispado de Barcelona de 1229 a 1344*, 5 vol, tesi doctoral inèdita, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1998.

BAUCELLS i REIG, Josep (Coord.): *Guia dels arxius eclesiàstics de Catalunya-València - Balears*, Arxiu Capitular Catedral de Barcelona, Barcelona, 1978.

BELENGUER CEBRIÀ, Ernest (coord.): *Felipe II y el Mediterráneo (Congreso Internacional)*, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, Barcelona, 1998.

BENITO, Fernando: "Sebastiano del Piombo y España" a *Sebastiano del Piombo y España*, Madrid, 1995, p. 41-79.

BÉRCHEZ, J. : *Arquitectura renacentista valenciana (1500-1570)*, Valencia, 1994.

BINIMELIS, Joan: *Historia de Mallorca*, V volúmenes, Palma, 1927.

BLANCO TRIAS, Pedro: *Catálogo de los documentos i manuscritos pertenecientes a la antigua provincia de Aragón, de la compañía de Jesús que se conseroan en el Archivo Histórico Nacional*, Valencia, 1943.

BORDOY COLOM, Esteve: *Consueta parroquial de Felanitx (segle XVIII)*, Ajuntament de Felanitx, 2002.

BRUNA, D.: *Un gran mecenas valenciano del siglo XVII, Don Diego Vich*, tesis de llicenciatura presentada a la Universitat de València (inèdita), 27 de novembre de 1956.

BURKE, Peter: *Historia social del conocimiento. De Gutenberg a Diderot*, Barcelona, Paidós, 2002.

CABOT ROSSELLÓ, Salvador: *Felipe II. Señor de cuerpos y almas. Los quebrantos de la Tercera Orden Regular de San Francisco*, Leonard Muntaner editor, Palma, 2005.

CALLADO ESTELA, Emilio: *L'ambaixador Vich*, València, 2006.

CAMPANER, Álvaro: *Cronicón maioricense. Noticias y relaciones históricas de Mallorca desde 1229 a 1800*, Palma, 1881 (1984, 3ª edició).

CAMPÓN, Julia: *Historia del monasterio de Santa Maria de la Murta*, Alzira, 1991.

CAMPOS FERNÁNDEZ DE SEVILLA, Francisco Javier: *La Inmaculada Concepción en España: religiosidad, historia y arte. Actas del Simposium (I-II)*, Monasterio del Escorial, Madrid, 2005.

CÁNDIDO DE DALMASES, R. P.: "Significado histórico del Concilio de Trento" a *Catálogo de la exposición bibliográfica del Concilio de Trento celebrada en conmemoración del IV Centenario (1545-1945)*, Barcelona, 1947, p.105-119.

CAPÓ JUAN, Josep: *La vila de Santa Maria del Camí*, volum I, 1980.

CARBONELL BUADES, Marià: "El mediterráneo cercano: Juan Vic y Manrique (1530-1611) y algunos intercambios artísticos entre Valencia y Mallorca" a *Actas del XI Congreso del CEHA*, Valencia, 1998, p. 134-139.

CARBONELL BUADES, Marià: "L'art del Renaixement i del Barroc" a DEYÀ BAUZÀ, Miquel (dir.): *Història de les Illes Balears. L'època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004, p. 493-523.

CARBONELL BUADES, Marià: "El pintor Miquel Bestard (1592-1633), el mallorquí; notícies biogràfiques i aportacions al catàleg" a *Locus Amoenus*, 2, Barcelona, 1996, p. 155-174.

CARBONELL BUADES, Marià: *Cendres de Troia. El pintor Miquel Bestard (1592-1633)*, Catàleg de l'exposició Centre de Cultura Sa Nostra, Palma, 2007.

CARBONELL BUADES, Marià: *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, José de Olañeta editor, Palma, 2002.

CARBONELL BUADES, Marià: "El Retaule del Corpus Christi de la Seu de Mallorca" a AAVV: *La fidelitat obstinada. Homenatge a Mn. Pere Joan Llabrés Martorell*, Lleonard Muntaner editor, Ajuntament d'Inca - OCB, Palma, 2007, p. 89-106.

CARBONELL CASTELL, Xavier: "La música a la Seu" a PASCUAL, Aina (Coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 297-303.

CARCEL ORTÍ, VICENTE: *Breve Historia de la Iglesia en España*, Planeta Testimonio, Barcelona, 2003.

CASASNOVAS, Miquel Àngel.: *El patrimonio artístico de Menorca*, IEB - Palma de Mallorca, 1976.

CASASNOVAS, Miquel Àngel: *Història de Menorca*, editorial Moll, Palma, 2005.

CHENEY, C.R.: *Episcopal Visitation of monasteries in the Thirteenth century*, Manchester University Press, 1983 (1931).

COLOM, Mateu, SERRA, Jaume: "Societat de les illes en els segles XVI i XVII" a DEYÀ BAUZÀ, Miquel (dir.): *Història de les Illes Balears. L'època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004, p. 448-477.

COULTON, EHR: *The interpretation of visitation documents*, GG Coulton, 1914.

CRISTIANI, L.: *Trento. Historia de la Iglesia*, volumen XIX, Edicep, Valencia, 1976.

DE CASTRO, M.: "Los libros de cuentas de la fábrica de las iglesias parroquiales. El ejemplo de Fuentes de Don Bermudo, en Tierra de Campos" a *Actas de las jornadas de metodología aplicada de las ciencias históricas. III. Historia Moderna*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 1975, p. 153-168.

DENZINGER, Heinrich, HÜNERMANN, Peter: *El magisterio de la Iglesia*, Ed. Herder, Barcelona, 1999.

DEYÀ BAUZÀ, Miquel (dir.): *Història de les Illes Balears. L'època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004.

DOMENGE MESQUIDA, Joan: "L'art gòtic a Mallorca" a *Història de les Illes Balears. L'època floral i la seva evolució (1230-1715)*, volum II, Edicions 62, Barcelona, 2004, p. 242-281.

DOMENGE I MESQUIDA, Joan: "Tres segles d'obres a la Seu de Mallorca (s. XIV-XVI)" a PASCUAL, Aina (Coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 2005, p.23-37.

DOMENGE I MESQUIDA, Joan: "Enlluernats per l'argent: una visita al tresor" a PASCUAL, Aina (Coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 257-272.

ECHEVARRIA GOÑI, P.L.: *Erretaulak. Retablos*, tomo I, Vitoria-Gasteiz, 2001, p. 41.

ESPERABÉ, E.: *Historia de la Universidad de Salamanca*, tomo II, Salamanca, 1914-1917.

ESTELRICH COSTA, Josep: *El convent de santa Elisabet. Beguins, Terceroles i Jerònimes (1317-2000)*, Documenta Balear, Palma, 2002.

EZENARRO, Ramón de: *Concilios Tarraconenses*, vol. I, Barcelona, 1866.

FAJARNÉS, E.: "Edicte del virrey D. Lluís Vich" a *BSAL*, XXIII, 1930-1931, p. 342, 393, 429 i 467.

FERNÁNDEZ CATÓN, J.M.: “El libro litúrgico hasta el Concilio de Trento” a *Historia Ilustrada del libro español (Los manuscritos)*, 1993, p. 401-433.

FERNÁNDEZ TERRICABRAS, Ignasi: *Felipe II y el clergat secular. La aplicación del Concilio de Trento*, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, Madrid, 2000.

FERNÁNDEZ TERRICABRAS, Ignasi: “Els bisbes de Catalunya, Felip II i l’execució del Concili de Trento” a *I Congrés d’història de l’església catalana*, Solsona, 1993, volum II, p. 321-332.

FERNÁNDEZ TERRICABRAS, Ignasi: “Entre ideal y realidad: las élites eclesiásticas y la reforma católica en la España del siglo XVI” a MONTERO, Nuno, CARDIM, Pedro, SOARES, Mafalda (org.): *Optima pars. Elites Ibero-Americanas do Antigo Regime*, Lisboa, Universidad de Lisboa, 2005, p. 13-45.

FORTEZA OLIVER, Miquela: *La xilografía en Mallorca a través de sus colecciones. La imprenta Guasp (1576 – 1958)*, Olañeta Editor, Palma, 2007.

FRERE, W.H.: *Visitation articles and injunctions of the period of the reformation*, volume I, 1910.

FURIÓ, Antonio: *Episcopologio de la Santa Iglesia de Mallorca*, Imprenta Guasp, Palma, 1852.

GAMBÚS SÁIZ, Mercè: “El trabajo artístico en Mallorca durante los siglos XVI y XVII” a *BSAL*, 43, Palma de Mallorca, 1987, p. 157-172.

GAMBÚS SÁIZ, Mercè: “El escultor aragonés Juan de Salas y la introducción del renacimiento en Mallorca” a *IX Congreso de Arte aragonés. Actas de la Universidad de Zaragoza*. Prensa. 1995.

GAMBÚS SÁIZ, Mercè: “Mediadores, promotores y clientes en la formación del renacimiento mallorquín” a *IX Congreso Español de Historia del Arte. Actas de la Universidad de Valencia*, Valencia. Prensa. 1998.

GAMBÚS SÁIZ, Mercè: “La idea de l’art mallorquí. Apunts per a una crítica historiogràfica” a PÉREZ SÁNCHEZ, J. (Coord.): *Natura en repòs. La natura morta a Mallorca, segles XVII-XVIII*: 117-122, Palma de Mallorca, 1994.

GAMBÚS SÁIZ, Mercè, MASSANET GILI, María: *Itinerarios arquitectónicos de las Islas Baleares*, Palma, Gobierno de las Islas Baleares, 1987.

GAMBÚS SÁIZ, Mercè: “La evocación del humanismo en los repertorios iconográficos de la arquitectura renacentista mallorquina” a *Cuadernos de Arte e Iconografía*, II, número 3, 1989, p. 305-312.

GARCÍA HOURCADE, José Jesús, IRIGOYEN LÓPEZ, Antonio: “La visitas pastorales, una fuente fundamental para la historia de la Iglesia en la Edad Moderna” a *Anuario de la Historia de la Iglesia*, número 15, Madrid, 2006, p. 293 – 301.

GIL SAURA, Yolanda: *Arquitectura de la época barroca en Castellón*, Universitat de València, tesi doctoral inèdita, 2001.

GILI FERRER, Antoni: *Artà en el segle XVII*, documenta balear, Inca, 2003.

GÓMEZ PÉREZ, Enrique (Coord.): *Iconografía mariana. La Inmaculada*, Monasterio de santa Clara, Palencia, 2004.

GONZALEZ NOVALIN, J.L: “La Iglesia en la España de los siglos XV y XVI” en *Historia de la Iglesia en España*, tomo III, BAC, Madrid, 1880.

GRAMUNT, J.: *Los obispos auxiliares de los arzobispos de Tarragona*, Barcelona, 1945.

GRAMUNT, J.: *Armorial de los arzobispos de Tarragona*, Barcelona, 1946.

GUTIÉRREZ, Constancio: *Españoles en Trento*, CSIC, Valladolid, 1951.

HEVIA BALLINA, Agustín (ed.): *La visitas pastorales en el Ministerio del Obispo y Archivos de la Iglesia. Santoral Hispano – mozárabe en las Diócesis de España. Memoria Ecclesiae*, XIV, Oviedo, 1999.

JEDIN, Hubert: *Geschichte des Konzils von Trient*, vol. I, Friburg, 1949;

JEDIN, Hubert : *L’évêque dans la tradition pastorale du XVI s.*, Lovaina, 1953.

- JEDIN, Hubert : *Il tipo ideale di vescovo secondo la riforma Cattolica*, Brescia, 1950.
- JEDIN, Hubert, ROGGER, I, (eds.) : *Il Concilio di Trento come crocevia della politica europea*, Bologna, Il Mulino, 1979.
- JOAN VIDAL, Josep, "Veü Lluís Vic i Manrique de Lara" a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, Volum XVIII, Palma, 1991, p. 117 – 118.
- JOAN VIDAL, Josep: *El sistema de gobierno en el Reino de Mallorca (siglos XV-XVII)*, El Tall editor, Palma, 1996.
- JOAN VIDAL, Josep: "Los diezmos en la Diócesis de Mallorca en el siglo XVI", a *Mayurqa (Homenaje a Álvaro Santamaría)*, II volum , número 22, 1989, p. 811-824.
- JOAN VIDAL, Josep: "Les Illes Balears en temps de Carles I i de Felip II" a *Atles d'Història de Mallorca. Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum XXV, Promomallorca edicions, Inca, 2005.
- JOAN VIDAL, Josep: *Els virreis de Mallorca (segles XVI-XVII)*, El Tall editor, Palma, 2002.
- JOVELLANOS, Gaspar Melchor: *Carta histórico-artística de la iglesia Catedral de Palma de Mallorca*, Palma, 1945.
- JOVELLANOS, Gaspar Melchor: *Memoria sobre la fábrica del Convento de Santo Domingo*, Palma, 1945.
- JOVELLANOS, Gaspar Melchor: *Memoria sobre la fábrica del Convento de Sant Francisco*, Palma, 1945.
- JUAN TOUS, Jerónimo: "La pintura mallorquina (siglos XVI al XVIII)" a MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.): *Historia de Mallorca*, tomo IX, Palma, 1978, p. 1-50.
- JULIÀ SEGUÍ, Gabriel: *Les arts plàstiques a Menorca. Arquitectura, escultura i pintura (segles XIV-XIX)*, Ciutadella, 1994.
- JULIÀ SEGUÍ, Gabriel: *La Seu de Menorca. Aproximació històrica*, Edicions Nura, Ciutadella, 1990.

- JULIÀ, Miquel: *Claroscurs. L'església dels mallorquins*, documenta balear, 2003.
- KAMEN, Henry: "La política religiosa de Felipe II" a *Anuario de Historia de la Iglesia*, número 7, 1998, p. 21-33.
- LÓPEZ AYALA, Ignacio (traductor): *Sacrosanto y Ecuménico Concilio de Trento*, París, 1893.
- LLABRÉS, Guillem: "El canónigo Jerónimo Garau" a *BSAL*, número V, Palma, 1893-1894, p. 120-129.
- LLOMPART MORAGUES, Gabriel: "Escarceos sobre la piedad popular postridentina" a *Analecta Sacra Tarraconensia*, volum XL, Barcelona, 1968, p. 309-326.
- LLOMPART MORAGUES, Gabriel et alia: *Els López dins la pintura del segle XVI a Mallorca*, Caixa de Balears Sa Nostra, Palma, 1988.
- MARCH BISBAL, Jaume: "Veu Joan Vic i Manrique de Lara" a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, Volum XVIII, Palma, 1991, p. 117.
- MARQUÈS, J.M.: *Arxiu Diocesà de Girona. Guia – inventari*, Bisbat – Diputació de Girona, 1998, p. 22.
- MARTÍN HERNÁNDEZ, Francisco: *Historia de la Iglesia. II. Edad Moderna*, Ediciones Palabra. Colección Pelicano, Madrid, 1999.
- MARTÍNEZ OLIVER, Bartolomé: "Las influencias artísticas foráneas en la isla de Mallorca. El mecenazgo del obispo Juan Vic y Manrique (1573 – 1604) impulsor del culto a la Inmaculada Concepción" a *Actas del XVI Congreso Nacional de Historia del Arte*, Las Palmas de Gran Canarias, 2006, p. 337 – 344.
- MARTÍNEZ RUIZ, E. et alia: *Atlas histórico. Edad Moderna*, Alhambra Universidad, Madrid, 1986.
- MARTÍNEZ RUIZ, E. (Dr.): *Diccionario de Historia Moderna de España. (I) La Iglesia*, Madrid, Ed. Itsmo, 1998.
- MARTÍNEZ RUIZ, E., SUÁREZ GRIMÓN, V. (editores): *Iglesia y Sociedad en el Antiguo Régimen*, Universidad de las Palmas de Gran Canaria, Las Palmas, 1994.

- MARTÍNEZ RUIZ, Enrique (Dir.): *Madrid, Felipe II y las ciudades de la Monarquía. Las ciudades: vida y cultura*, Tomo III, Actas Editorial, Madrid, 2000.
- MARTINEZ SANZ, L.: "Una aproximación a la documentación de los archivos parroquiales de España" a *Hispania*, tomo XLVI, enero-abril, 1986, p. 169-194.
- MATEU MAIRATA, Gabriel: *Obispos de Mallorca*, Palma, 1985.
- MELÉNDEZ ALONSO, Antonio-Ignacio (comisario): *Inmaculada. Catálogo de Exposición sacra*, Catedral de la Almudena, Madrid, 2005.
- MESTRE CAMPI, Jesús, ROIG ARAN, Montserrat: *Cronologia d'Història de Catalunya, País Valencià i les Illes Balears*, Edicions 62, Barcelona, 2006.
- MIRALLES SBERT, Josep: "Carta de Felipe II al Cabildo de Mallorca sobre el Concilio de Trento (1562)" a *BSAL*, número 8, 1899-1900, p. 86-87.
- MIRALLES SBERT, José: *La reliquias y relicarios de la Catedral de Mallorca*, Palma, 1961.
- MIRALLES MONTSERRAT, Joan: *Antologia de textos de les Illes Balears. Segles XIII-XVI*, volum I, Institut d'Estudis Baleàrics (IEB)- Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006.
- MOZZARELLI, Cesare, ZARDIN, Danilo: *I tempi del Concilio. Religione, cultura e società ne' ll Europa tridentina*, Bulzoni editore, Roma, 1997.
- MULET, Antoni: "La música a la Seu. Els orgues" a PASCUAL, Aina (Coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 304-311.
- MULET, Antoni, REYNÉS, Arnau: *Orgues de Mallorca*, J.J. Olañeta editor, Palma, 2001.
- MULET, Bartomeu, VALERO, Gaspar: *La vila de Sineu. Itinerari Cultural i patrimonial*, Ajuntament de Sineu, 1999.
- MULET, Bartomeu et alia: *Sineu aixeca una nova església. Segle XVI*, Sineu, 1996.
- MUNAR OLIVER, Gaspar: *Devoción de Mallorca a la Purísima*, Col·lecció opuscles nadalencs (5), Palma de Mallorca, 1954.

MUNAR OLIVER, Gaspar: *Devoción de Mallorca a la Asunción*, Imprenta Sagrados Corazones, Palma de Mallorca, 1950.

MUNAR OLIVER, Gaspar: *Les ordes religioses a Mallorca. Compendiosa història de la seva obra dins aquesta diòcesi fins a l'any de la seva exclaustació (1835)*, Fascicle I, Palma de Mallorca, 1935.

NADAL CAÑELLAS, Joan: *La Biblia Natalis (Evangelicae historiae imagines ex ordine Evangelicorum quae toto anno in Missae sacrificio recitantur, in ordinem temporis vitae Christi digestae)*, Palma, 2006.

OLIVER MORAGUES, Manuel: "Mallorca lul·liana, franciscana i mariana: la Concepció Immaculada" a AAVV: *El franciscanisme a Mallorca. Art, festa i devocions. Monestir de la Puríssima Concepció*, Palma, 2008.

PALOU, Joana Maria et alia (1984): *Sobre una taula de Joan de Joanes a Mallorca i la pintura del segle XVI*, Palma de Mallorca.

PALOU SAMPOL, Joana Maria: "La pintura del segle XVI" a PASCUAL, Aina (Coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 99-106.

PARDO FALCÓN, José Maria: "Asunción de la Virgen Inmaculada, acogida por la Santísima Trinidad" a AAVV: *Inmaculada. Catálogo de exposición*, Madrid, 2005, p. 136-138.

PASCUAL, Aina (coord.): *La Catedral de Mallorca*, José J. Olañeta editor, Palma de Mallorca, 1955.

PASCUAL, Aina et alia: *Conventos y monasterios de Mallorca: historia, arte y cultura*, José de Olañeta editor, Palma, 1992.

PÉREZ GARCÍA, Rafael: "Visita pastoral y Contrarreforma en la archidiócesis de Sevilla (1600-1650)" a *Historia. Instituciones. Documentos*, 27, 2000, p. 205-233.

PÉREZ MARTÍNEZ, Llorenç: "La Asunción de Nuestra Señora, titular de la Catedral de Mallorca" en *Analecta Sacra Tarraconensia*, Tomo XXVIII: 287-302, 1955.

PÉREZ MARTÍNEZ, Llorenç: “Resumen histórico de la Diócesis mallorquina” a *Guía de la Diócesis de Mallorca*, Palma, 1959.

PONS PONS, Guillermo: “La reforma eclesiástica en Mallorca durante el pontificado de Don Juan Vic y Manrique de Lara” a *Antologica Annu*a, 16, Roma, 1968, p.175-325.

PONS PONS, Guillermo: “La cura de almas y la vida cristiana del pueblo de Mallorca bajo el pontificado de Don Juan Vic y Manrique de Lara (1573-1604)” a *Antologica Annu*a, 18, Roma, 1971, p. 467-583.

PONS PONS, Guillermo: “El colegio de Jesuitas de Mallorca y el obispo Don Juan Vic y Manrique de Lara (1573-1604)” a *Archivum Historicum Societatis Iesu*, Roma, 40, 1971, p. 437-462.

PONS PONS, Guillem: *Historia de Menorca*, Editorial Menorca, Mahón, 2004.

PUIGVERT, Joaquim M. (editor): *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*, Universitat Girona – Diputació Girona, 2003.

RODRÍGUEZ Y GUTIÉRREZ CEBALLOS, A.: “El retablo en el marco de la liturgia, del culto y de la ideología religiosa” a AAVV: *Retablos de la Comunidad de Madrid. Siglos XV al XVIII*, Madrid, 1995, p. 13-27.

ROSSELLÓ VAQUER, Ramon: “Visita de D. Lluís Vic, virrey de Mallorca, a les torres i armes i material de defensa de Mallorca (1585)” a *Fontes Rerum Balearium*, número 1, Palma, 1977, p. 305-372.

ROTGER, M.: *El Seminario Conciliar de San Pedro*, Palma, 1900.

SABATER, Gaspar: *La imprenta y las xilografias de los Guasp*, IEB, Palma, 1985.

SALVADOR, Luis: *La ciudad de Palma*, Ayuntamiento de Palma, 2003.

SEBASTIÁN, Santiago, ALONSO, A.: *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*, Palma de Mallorca, 1973.

SEBASTIÁN, Santiago: “El programa simbólico de la catedral de Palma” a *Revista Mayurqa*, II, p. 14-18, 1969.

SEBASTIÁN, Santiago, ALONSO, A.: *Contrarreforma y Barroco*, Alianza editorial, Madrid, 1989.

SEGUÍ TROBAT, Gabriel: "Veü Diego de Arnedo" a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, Volum I, Palma, 1989, p. 229.

SEGUÍ TROBAT, Gabriel: *El missal mallorquí de 1506*, Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona, 2006.

SEGUÍ TROBAT, Gabriel: *El català en els rituals de sagraments de la diòcesi de Mallorca (1516-1847)*, Publicacions Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994.

SIMON TARRÉS, Antoni: *Diccionari d'historigrafia catalana*, IEC, Barcelona, 2003.

TELLECHEA IDÍGORAS, José Ignacio: "El obispo ideal según el Concilio de Trento" a MOZZARELLI, Cesare, ZARDIN, Danilo: *I Tempi del Concilio. Religione, cultura e società nell'Europa tridentina*, Bulzone editore, Roma, 1997, p. 207- 223.

TERRATEIG, Barón de: *Don Jerónimo Vich, barón de Llaurí, embajador en Roma (1507-1521)*, Centro de Cultura valenciana, Valencia, 1944.

TERRATEIG, Barón de: *Política en Italia del Rey Católico*, Madrid, 1963.

THOMAS, A.: *El culto y la liturgia en la catedral de Tarragona*, Tarragona, 1963.

TRENS, M. (1946): *Iconografía de la Virgen en el arte español*, Madrid.

TRIAS MERCANT, Sebastià: *Història del pensament a Mallorca. Dels orígens al segle XIX*, Editorial Moll, Palma, 1985.

VAQUER BENNASAR, Onofre: *El comerç marítim de Mallorca a la segona meitat del segle XVI*, El Tall editor, Palma, 2007.

VILANOVA, Evangelista, DUCH, Lluís: *Historia de la Teologia Cristiana*, tomo II, editorial Herder, Barcelona, 1986.

VILLANUEVA, J.: *Viaje literario a las iglesias de España*, tomos XXI y XXII, Madrid, 1851.

VILLEGAS, Juan: “La aplicación de las disposiciones tridentinas sobre Concilios provinciales y las realidades americanas” a MOZZARELLI, Cesare, ZARDIN, Danilo: *I Tempi del Concilio. Religione, cultura e società nell’Europa tridentina*, Bulzone editore, Roma, 1997, p. 171-188.

VIVES, Sebastián: *Episcopologio de la Santa Iglesia de Menorca*, Imprenta del Sagrado Corazón de Jesús, Ciudadela, 1903.

VIZUETE MENDOZA, J.C.: *La Iglesia en la Edad Moderna*, Madrid, 2000.

XAMENA, P., RIERA, F.: *Història de l’Església a Mallorca*, Palma de Mallorca, 1986.

XAMENA, Pere: “El siglo XVI en Mallorca” a MASCARÓ PASARIUS, J.: *Historia de Mallorca*, tomo III, Palma, 1978, p. 192-199.

11. Bibliografia específica sobre visites pastorals

Edat Mitjana

AUTORS VARIS: “Las visitas pastorales en el ministerio del obispo y archivos de la Iglesia” a *Memoria Ecclesiae*, volúmenes XIV-XV, Oviedo, 1999.

ANDRÉS, G. de: “Actas de la visita al arcedianazgo de Madrid en 1427” a *Hispania Sacra*, 77, 1986, p. 153-246.

BARTOLOMÉ HERRERO, B: “Una visita pastoral a la diócesis de Segovia durante los años 1446-1447” a *La España medieval*, número 18, 1995, p. 303 – 349.

BARTOLOMÉ, B: "La visitas pastorales como fuente para el estudio de la geografía diocesana. La diócesis de Segovia según una visita de 1446" a *Memoria Ecclesiae*, XIV, 1999, p. 295-308.

BAUCELLS, J.: "Visitas pastorales: siglos XIV y XV" a *Memoria Ecclesiae*, XV, 1999, p. 165-294.

BAUCELLS REIG, J.: "Els monestirs del bisbat de Barcelona durant el pontificat de Ponç de Gualba (1303-1334)" a *II Col·loqui d'Història del monaquisme català*, volum I, Poblet, 1972, p. 65-197.

BENITO, P: "Le clergé paroissial du Maresme (évêché de Barcelone) d'après les visites pastorales (1305-1447): Recherches sur le thème du concubinage » a *Le clergé rural dans l'Europe médiévale et moderne (Actes des XIIIèmes) Journées Internationales d'Histoire de l'Abaye de Flaran*, Presses Universitaires du Mirail, 1991, p.187-203.

BENITO, P: *Les parròquies del Maresme a la baixa Edat Mitjana : una aproximació de les visites pastorals (1305-1447)*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, 1992.

BOSCÀ, J.V: "Jaime d'Aragó y los registros de visitas pastorales de la diócesis de Valencia" a *Saitabi*, XLIII, 1993, p.125-133.

BOSCÀ CODINA, J.V.: *Visitas pastorales de la diócesis de Valencia (1383-1389)*, Valencia, tesis de licenciatura inédita, 1990.

CANOBBIO, E: *La visita pastorale di Gerardo Landriani alla diocesi di Como 1444 – 1445*, Milano, 2001.

CÁRCEL ORTÍ, M.M, BOSCA, J.V: *Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV-XV)*, Valencia, Facultat de Teologia sant Vicenç Ferrer, 1996.

CÁRCEL ORTÍ, M.M.; TRENCHS ODENA, J.: "Les visites pastorals: metodologia d'estudi" a *Quaderns de Sueca*, 6, 1984, p. 9-30.

CHENEY, C.R.: *Episcopal Visitation of monasteries in the Thirteenth century*, Manchester University Press, 1983 (1931).

CONTE, L: *Clergues i feligresos a les parròquies del Vallès a la Baixa Edat Mitjana (Estudi de les Visites Pastorals de 1303 a 1324)*, Barcelona, 2002.

COSTA, M.M: "Visita pastoral de 1304 (Argentona i Mataró). Transcripció" a *Butlletí interior. Societat d'Onomàstica*, 19, 1985, p. 33-34.

COSTA, M.M: "Visita pastoral de 1307 (Caldes de Montbui). Transcripció" a *Butlletí interior. Societat d'Onomàstica*, 20, 1985, p. 37-38.

DE LERA, J.C.: "Los libros de visita pastorales medievales en el Archivo Histórico Diocesano de Zamora. Presentación y estudio diplomático" a *Memoria Ecclesiae*, VIII, 1996, p.499-508.

DEL PRADO, M.A.: "Las visitas pastorales análisis formal y documental en una parroquia rural de la diócesis de Calahorra - La Calzada (1553-1987)", a *Memoria Ecclesiae*, IX, 1996, p. 321-328.

ESTELRICH, J.: *Visita pastoral a les parròquies de la part forana de Mallorca l'any 1641*, Palma, Centre d'Estudis Locals Ximbellí, 1996.

GARCIA, Maria Teresa: *La visita pastoral a la diócesis de Tortosa del Obispo Paholac (1314)*, Diputació de Castelló, 1993.

GARCÍA GARCÍA, A.: "Dos visitas a Bretoña" a *Compostellanum*, 23, 1978, p. 169-189.

GINEBRA, R.: "Les parròquies del Montseny al 1330, segons les visites pastorals del bisbat de Vic" a *Monografies del Montseny*, 14, 1999, p. 71-92.

GIOS, Pierantonio: *Disciplinamento ecclesiastico sull'Altipiano dei Sette Comuni nella seconda metà del Quattrocento. Le visite pastorali dei vescovi di Padova*, Civis Trento, 1992.

GUILLERÉ, CH.: "Les visites pastorales en Tarraconaise à la fin de Moyen Age (XIV - XV siècles). L'exemple du diocèse de Gérone" a *Mélanges de la Casa de Velazquez*, 19, 1983, 125-157.

JUNYENT, E.: "Visites pastorals a Cervera" a *Cuadernos de Arqueologia e Historia de la Ciudad*, 10, 1967, p. 221-245.

MARTÍ, J.M, et alia: *Las series Visitas Pastorales, registros Communium y Gratiarum y los procesos del Archivo Diocesano de Barcelona (1400 – 1430). Aportación archivística a la historia eclesiástica de la Diócesis de Barcelona*, Barcelona, 1978.

MIGUEL, I: "A propósito del formulario zaragozano de visita pastoral del año 1435: consideraciones metodológicas" a *Actas de las VIII jornadas de Metodología de la Investigación Científica sobre fuentes zaragozanas*, Zaragoza, 1993, p. 281 – 291.

MONJAS MANSO, Lluís: "El qüestionari de visita pastoral de Jaume Marquilles, 1413-1414. Edició i estudi" a *Arxiu de Textos Catalans Antics (ATCA)*, núm. 17, 1998, pp. 514-534.

MONJAS MANSÓ, Lluís: *La reforma eclesiàstica i religiosa de les diòcesis tarraconenses a la baixa Edat Mitjana a través de les visites pastorals*, tesi doctoral Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives (Universitat Pompeu Fabra), 2004.

MONJAS MANSÓ, Lluís: *Les visites pastorals del patriarca Saperia: un instrument de reforma a les acaballes del Cisma d'Occident (a través de les parròquies del Baix Llobregat, 1414-1425)*, Treball de recerca a Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives (Universitat Pompeu Fabra), 14 de juny de 1996.

PONS GÓMEZ, V.I.: *Almassora en las visitas pastorales de los siglos XV al XIX*, Castellón, 1991.

PUIG ALEU, I: "Les visites pastorals a la diòcesi de Girona, segle XV" a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, número 28, 1986.

PUIG ALEU, I: "La concepció de la visita pastoral del bisbe Andreu Bertran a la Diòcesi de Girona (1420 – 1423) en el context reformista de l'església occidental al segle XV" a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, número 29, 1987, p. 143 – 157.

PUIG ALEU, I: *Una visita pastoral al Baix Empordà als anys 1420-1423*, Fundació Noguera, Barcelona, 2006.

ROCA, A., OLIVERA, C.: "Analysis of the pastoral visit of 1432 to the Diocese of Girona for the study of the seismic series 1427-28 in Catalonia" a *Historical Investigations of European Earthquakes*. 1: Materials of the CEC Project "Review of Historical Seismicity in Europe", Milano, Instituto di ricerca sul rischio sismico, 1994, p. 161-172.

ZARAGOZA, Ernesto: "Actas de visita de la Congregación de San Benito de Valladolid (1541-1542)" a *Archivos leoneses. Revista de Estudios y documentación de los reinos hispano-occidentales*, número 71, León, 1982, p. 27-87.

VELA PALOMARES, S.: "Visites pastorals a la diòcesi d'Urgell. L'exemple de les Valls d'Andorra (1312-1314)" a *Annals. Institut d'Estudis Andorrans*, Centre de Barcelona, 1990, p. 59-103.

Edat Moderna

AUTORS VARIS: *La recepció solemne del bisbe en la visita pastoral. Litúrgia popular extreta del Pontifical Romà i els Rituals de la Província Tarraconense*, Associació Gregorianista, Barcelona, 1916.

AAVV: *Sensibilité religieuse et discipline ecclésiastique. Les visites pastorales en territoires protestants (Pays Rhénans, Comté de Montbéliard, Pays de Vaud) XVI e- XVIII e siècles*, Strasbourg, 1975.

AAVV: *Répertoire des visites Pastorales de la France* avant 1789, 4 vol., CNRS, Paris, 1977.

AGUADÉ, J: "Manaments que dóna l'arquebisbe de Tarragona, Pere de Copons I de Copons, amb motiu de la visita pastoral a Vilabella l'any 1737" a *Quaderns de Vilaniu*, 4, 1983, p. 59 – 69.

AGUSTÍ, A: "Los libros de visitas pastorales del Archivo Capitular de Lleida. Una aproximación a su estudio" en *Memoria Ecclesiae*, XIV, 1999, p. 123 -142.

ALMIÑANA, G.: "Visitas pastorales a la Iglesia parroquial de San Juan Bautista de Alzira (1694 – 1699) a *Al-Gezira*, 10, 1997, p. 293 – 321.

ANSÓN, M.C.: "Valor documental de las visitas pastorales para estudios de la edad moderna. El ejemplo de los pueblos del partido de Cariñena" a *Memoria Ecclesiae*, XIV, 1999, p. 205 – 241.

ANDREU ANDREU, A.: *La visita pastoral como instrumentum laboris en la cura animarum de la diócesis de Cartagena*, Murcia, 1998.

ARANA, M: "Panorámica de visitas pastorales en los siglos XVI y XVII en tres parroquias de la Diócesis de Calahorra y Pamplona" a *Memoria Ecclesiae*, XV, 1999, p. 487 – 540.

ARNAL, M.R.: "Estudio de Caspe en el siglo XVIII a través de las visitas pastorales e informes parroquiales" a *Aragonia Sacra*, V, 1990, p. 13 – 32.

BAJÉN, M.: "El obispo D. Jerónimo Maria Torres (1784-1816). Visita pastoral a la Catedral" a *Memoria Ecclesiae*, XIV, 1999, p. 143-156.

BAICHERE, E: " Etat des églises de l'Aude et de leur mobilier de culte du XVème au XXème siècle d'après les procès-verbaux des visites épiscopales " a *Mémoires de la Société des Arts et Sciences de Carcassonne*, 2ème série, 6, 1910.

BACCRABERE, G.: "Visite canonique de l'évêque, du supérieur religieux, du vicaire forain" a *Dictionnaire de Droit Canonique*, 7, 1965, Paris.

BANDE, E: "Comportamientos del clergat y del pueblo en la villa de Rivadavia a través de las visitas pastorales de 1595 a 1850" a *Cuadernos de estudios gallegos*, XLVI, 1999, p. 289-312.

BARAUT, C. : "Visites pastorals i informació religiosa a parròquies andorranes, segle XVIII" a *Quaderns d'Estudis Andorrans*, 2, 1977, p. 52-152.

BARAUT, C.: " Visites pastorals de la Vall d'Andorra durant els segles XVI i XVII" a *Quaderns d'Estudis Andorrans*, 6, 1994, p. 117-135.

BARREIRO, B: "Sínodos, pastorales y expedientes de órdenes: tres indicadores de la religiosidad popular en el N.O. de la Península" a *I Encuentro sobre la religiosidad popular*, Sevilla, 1987.

BARREIRO, B: "El clergat de la Diócesis de Santiago a través de las Visitas Pastorales, visitas *ad limina*, registros de licencias ministeriales y concursos a curatos" a *Compostellanum*, 3-4, 1990, p. 490-515.

BASCHER, J: "La chronologie des visites pastorales de Simon de Beaulieu, archevêque de Bourges dans la première et deuxième Aquitaine à la fin du XIIIème " a *Revue d'histoire de l'Église de France*, 1972, p. 73-89.

BRAVO, G; SAINZ, A.J.: "Inventario de la visitas pastorales de la Diócesis de Cádiz durante el siglo XVIII" a *Memoria Ecclesiae*, XIV, 1999, p. 451 – 478.

BINZ, L : *Vie religieuse et réforme ecclésiastique dans le diocèse de Genève pendant le grand schisme et la crise Conciliaire (1378-1450)*, Genève, 1973.

BOUZÓN, A: "Visitas pastorales de los siglos XVI-XVIII. Diócesis de Tui: parroquia de Amorío, Carregal, Curás" a SARANYA, J.I., el alii: *Qué es la historia de la Iglesia. Actas del XVI Simposio Internacional de Teología de la Universidad de Navarra*, Pamplona, EUNSA, 1996, P. 281-294.

BOYER MAS, J: "Procès-verbaux de visites pastorales des anciens diocèses de Carcassonne et de Saint-Papoul", *Folklore de l'Aude*, 1939, p.1-27.

BUESA, D: "Las capillas de la Iglesia del Pilar según la visita pastoral de 1695" a *Studium. Revista de Humanidades*, número 4, 1997, p. 63 – 73.

CAL, E: "Visitas pastorales en el archivo de la catedral de Mondoñedo" a *Memoria Ecclesiae*, XV, 1999, p. 593-594.

CALDERÓN, G.: "La villa de Almonte según una visita pastoral de 1697" a CORTÉS, A.L.: *Estudios sobre la Iglesia y sociedad en Andalucía en la edad moderna*, Universidad de Granada, Granada, 1999, p. 289 – 302.

CALDERÓN, M.C.: "La parroquia en los Libros de Visita del siglo XVII del Arzobispado de Sevilla" a *Memoria Ecclesiae*, VIII, 1996, p. 57-66.

CANDAU, M.L.: "Église, pouvoir et doctrine: les visites pastorales post tridentines dans l'Archevêché de Séville (Espagne) à l'époque moderne" a PAIVA, J.P. (ed): *Religious Ceremonials and Images: power and social meaning (1400-1750)*, Coimbra, 2002, p. 273-302.

CANDAU, M.L.: "Los libros de visitas parroquiales como fuente de estudio del clergat rural a comienzos del siglo XVIII" a *Actas de las II Jornadas de Metodología y Didáctica de la Historia*, Cáceres, 1983, p. 435-442.

CÁRCEL ORTÍ, M.M.: "Las visitas pastorales" a *Boletín castellonense de cultura* número 58, cuaderno IV, 1982, p. 713-726.

CÁRCEL ORTÍ, M.M.: *Relaciones sobre el estado de las diócesis valencianas*, volúmenes I-II-III, Valencia, 1985.

CÁRCEL ORTÍ, M.M.: "Tipología documental de las visitas pastorales: la purgatio visitationis" en *Boletín castellonense de cultura* número 64, 1988, p. 465-492.

CÁRCEL ORTÍ, M.M.: "Los registros de visitas pastorales: producto de la actividad escritora de la Curia Episcopal. Una visita a la Catedral de Valencia" a *Memoria Ecclesiae*, IV, 1993, p. 203-222.

CÁRCEL ORTÍ, M.M.; BOSCA CODINA, José Vicente: "Visitas pastorales de Valencia (Siglos XIV-XV)" a *Series Valentinas. Facultad de Teología de San Vicente Ferrer*, XXXVIII, Valencia, 1996, p. 1-18.

CÁRCEL ORTÍ, M.M.: "Visitas ad limina de obispos españoles anteriores al Concilio de Trento" a *Estudis Castellonencs*, número 6, 1994-1995, p. 325-341.

CÁRCEL ORTÍ, M.M.: "Aproximación a un inventario de visitas pastorales valencianas" a *Homenaje a pilar Faus y Amparo Pérez*, Generalitat Valenciana, Valencia 1995, p. 337-349.

CÁRCEL ORTÍ, M.M.: "Aproximación a un censo de visitas pastorales valencianas" a *Memoria Ecclesiae*, IX, 1996, p. 299-316.

CÁRCEL ORTÍ, MM.: *Hacia un inventario de visitas pastorales en España de los siglos XVI – XX*, Oviedo, 2000.

CÁRCEL ORTÍ, MM.: *Las visitas pastorales de España (siglos XVI-XX). Propuesta de inventario y bibliografía*, Asociación de Archiveros de la Iglesia de España, Oviedo, 2000.

CÁRCEL ORTÍ, MM., CÁRCEL, V: *Historia, derecho y diplomática de las visitas ad limina*, Universitat de Valencia, 1990.

CÁRCEL ORTÍ, MM.: "La visitas pastorales en Cataluña, Valencia y Baleares" a *Archiva Ecclesiae*, XXII-XXIII (1979-1980), p. 491-500.

CÁRCEL ORTÍ, MM.: "Una visita pastoral del Pontificado de San Juan de Ribera en VALENCIA (1570)" a *Estudis. Revista d'història moderna*, 9, 1981-1982, p. 131-155.

CÁRCEL ORTÍ, MM.: "La visitas pastorales y las relaciones ad limina como fuentes para el estudio y comprensión de la geografía eclesiástica" a *Memoria Ecclesiae*, XXVIII, 2006, p. 11-303.

CÁRCEL ORTÍ, M.M, TRENCHS, J: " Les visites pastorals: metodologia d'estudi" a *Separata dels Quaderns de Sueca*, número VI, Sèrie Inventaris 7, Universitat de València, València, 1984, p. 9-29.

CÁRCEL ORTÍ, Vicente: *Índice de los informes presentados por los obispos extremeños a la Santa Sede, con motivo de la visita "Ad Limina", sobre el estado material y espiritual de sus respectivas diócesis*, Badajoz, 1978.

CÁRCEL ORTÍ, Vicente: "Las visitas ad limina de los arzobispos de Valencia" a *Anales Valentino*, 4, 1978, p.59-83.

CARMONA, J.M: "Los documentos de visitas en el archivo parroquial de la iglesia de san Vicente Mártir de Tocina, encomienda de la Orden de San Juan de Jerusalén (1651-1866)" a *Memoria Ecclesiae*, XV, 1990, p. 409-422.

CARVALHO, J, PAIVA, P.J: "A evolução das visitas pastorais da diocese de Coimbra nos seculos XVII e XVIII" en *Ler Historia*, 15, 1989, p. 29 – 41.

CASTILLO, S: "La iglesia de Cantavieja en el siglo XVIII a través de las visitas pastorales" a *Aragonia Sacra*, III, 1988, p.179-204.

CATALÁN, E.: "Seculares aragoneses después de Trento. La visita pastoral de D. Antonio Chacón a los valles del Jalón y Jiloca" a *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, números 76 – 77, 2002, p. 369 – 397.

CAVALIERI, O.: "Visite pastorali e relaciones ad limina" a *Archiva Ecclesiae*, 22-23, 1979-1980, p. 99-127.

CERDÀ, J: "Las visitas pastorales y la orden militar de Montesa. Conflictos jurisdiccionales entre la orden y el ordinario de Valencia en la Iglesia parroquial de Montesa (1386-1681)" a *Memoria Ecclesiae*, XIV, 1999, p. 111-122.

CHATELLIER, L.: "Recherches sur les visites pastorales de l'époque moderne (XVI-XVII siècles) » en *Revue d'Histoire de l'Église de France*, 58, 1972, p.241-258.

CLIMENT, Josep: *Edicte del Il·lustríssim senyor bisbe de Barcelona per la publicació de la visita de las Iglesias Parroquials d'est bisbat*. 1770.

COBOS, J: *El clergat en el siglo XVIII. Estudio de una visita secreta a la ciudad de Córdoba*, Córdoba, 1976.

CORBÍN, J.L: "La visitas pastorales a través del Archivo Metropolitano de Valencia" a *Memoria Ecclesiae*, IX, 1996, p. 317-320.

CORREDERA, E.: "Una visita pastoral en el monasterio premonstratense de santa Maria de Bellpuig de las Avellanas (1690)" a *Analecta Sacra Tarraconensia*, LIII-LIV, 1983, p. 107-115.

CORTÉS PEÑA, A.L., LÓPEZ MUÑOZ, M.L.: “La visitas ad limina y las visitas pastorales como instrumentos de control de la diócesis de Granada en la segunda mitad del siglo XVIII” a CASTELLANOS, J.L. (editor): *Sociedad, administración y poder en la España del Antiguo Régimen*, Granada, 1996, p. 286 - 313.

COÛLET, N: *Les visites pastorales*, Turnhout, Brépols, 1977.

COULTON, EHR: “The interpretation of visitation documents”, a *English Historical Review*, 39, GG Coulton, 1914, p.16 i ss.

CRESPO, G: “Inventario del papel manuscrito sobre la visita a la catedral y corrección del cabildo de Oviedo por parte del obispo (siglos XVI-XVII)” a *Memoria Ecclesiae*, XV, 1999, p. 647-659.

DARRICAU, R: “Les formulaires des visites pastorales dans l’archidiocèse de Bordeaux (1600-1789) ” a *Revue française d’histoire du livre*, 1968.

DARRIGAU, R.: “Les visites pastorales dans la diocèse de Bordeaux au XVIIIè siècle » a *Revue d’Histoire de l’Église de France*, 59, 1973, p.76-78.

DAVANZO, S : “ La visita pastorale di Antonio Scarampo nella diocesi di Nola (1551 – 1563)” a *Ricerche di storia sociale e religiosa*, 5, 1976, p. 215 – 234.

DE LUCA, F.: “I registi delle visite pastorali del secolo XVIII nelle diocesi di Lecce. Criteri di pubblicazione” a *Archiva Ecclesiae*, 26-27, 1983-1984), p. 175-185.

DI PALO, M: “ La visita pastorale di Bartolomeo Sirigo vescovo di Castellaneta (1572)” a *Annali di Storia*, 1, 1980, p. 125 – 145.

DIEGO BEGGIAO, Cavannis: *La visita pastorale di Clemente VIII (1592-1600). Aspetti di riforma post-tridentina a Roma*, Libreria editrici della Pont.Università Lateranense, Corona Lateranensis, 23, Roma, 1978.

FATJÓ, P.: “La Catedral de Barcelona y la visita apostólica del 1661-1663” a *I Congrés d’Història Moderna de Catalunya*, Universitat de Barcelona, 1984, volum II, p. 463-469.

FELICE DUINA, Bruno: *La comunità di Ardesio nelle visite pastorali del XVI secolo (1520-1602)*, Bergamo, 2003.

FERNÁNDEZ CATÓN, J.M.: "Las visitas pastorales y las relaciones de la visitatio ad limina" a *Memoria Ecclesiae*, XV, 1999, p. 541.561.

FRERE, W.H.: *Visitation articles and injunctions of the period of the reformation*, volume I, 1910.

GARCÍA HOURCADE, José Jesús, IRIGOYEN LÓPEZ, Antonio: "La visitas pastorales, una fuente fundamental para la historia de la Iglesia en la Edad Moderna" a *Anuario de la Historia de la Iglesia*, número 15, Madrid, 2006, p. 293 – 301.

GIOS, Pierantonio: *Disciplinamento eclesiástico sull'Altipiano dei Sette Comuni nella seconda metà del Quattrocento. Le visite pastorali dei vescovi di Padova*, Civis, Trento, 1992.

GONZÁLEZ, J; HERNÁNDEZ, C.L.: "Catálogo de la documentación relativa a las visitas pastorales que se custodia en el Archivo Histórico Diocesano de Tenerife" a *Memoria Ecclesiae*, XIV, 1999, p. 608-642.

GONZÁLEZ, M.A.: "Visitas pastorales en los Archivos de Galicia" a *Memoria Ecclesiae*, XIV, 1999, p. 581 – 586.

GONZÁLEZ NOVALIN, José Luis: *Las visitas ad limina de los obispos de Oviedo (1585-1901)*, Instituto de Estudios Asturianos, Oviedo, 1986.

GUDIOL, Josep: *Nocions d'Arqueologia sagrada catalana*, Vic, Balmesiana, (2ª edició, volum II, 1933.

IRIGOYEN LÓPEZ, Antonio, GARCÍA HOURCADE, José Jesús: *Visitas ad limina de la diócesis de Cartagena (1581-1901)*, UCAM, 2001.

JACOME, M: *Inventário das visitas e Devastas*, Universidade do Minho e Arquivo Distrital, Braga, 1986.

LÉAL, Bruno: *La crosse et le Bâton. Visites pastorales et recherche des pêcheurs publics dans le diocèse d'Algarve (1630-1750)*, Centre Culturel Calouste Gulbenkian, Paris, 2004.

LENCINA PÉREZ, X. : "Aspectes de l'entorn quotidià dels preveres barcelonins (1597-1604)" a *Analecta Sacra Tarraconensia*, 67, II, 1994, p. 367-375.

LÓPEZ MUÑOZ, M.L.: "De clergat y fieles en la diócesis de Granada a través de las visitas pastorales de la segunda mitad del XVIII" a *Crónica Nova*, número 23, 1996, p. 293 – 341.

MARCOS MARTÍN, A: "Religión predicada y religión vivida. Constituciones sinodales y visitas pastorales: ¿Un elemento de contraste?" a ÁLVAREZ SANTALÓ, M.J., RODRÍGUEZ BECERRA, S. (coord.): *La religiosidad popular. Vida y muerte: la imaginación religiosa*, Sevilla, 1989, p. 46 – 56.

MARQUÈS, J.M.: "Relaciones *ad limina* de la provincia eclesiástica Tarraconense en el Archivo Vaticano" a *Analecta Sacra Tarraconensia*, 47, 1974, p. 209-217.

MARTÍ I BONET, Josep Maria (editor): *Catàleg Monumental de l'Arquebisbat. Vallès Oriental*, 1981.

MARTIN NIETO, Dionisio, A, et alia: *Visitación a la iglesia parroquial y concejo de Campanario (1549 y 1565). Apéndice documental*, Ayuntamiento de Campanario, 2001.

MARTÍNEZ, Mª M., PAYÁ, J: "El ejercicio de la jurisdicción eclesiástica a través de los mandatos y ordenaciones. Un caso concreto: la visita pastoral del obispo Fray Andrés Balaguer Salvador en 1610" a *Iglesia y religiosidad en España. Historia y Archivos*, tomo III, Guadalajara, 2002, p. 1649 – 1672.

MARTÍNEZ ALMIRA, Magdalena, et alia: *Visitas pastorales a la parroquia de sant Joan d'Alacant (XVII)*, Ajuntament de sant Joan d'Alacant, 2001.

MARTÍNEZ RONDÁN, Josep: *Rubielos de Mora. Visitas Pastorales (1524-1619)*, Rubielos de Mora, 2006.

MAS, Josep: "La visita pastoral a la Seu de Barcelona practicada pel bisbe I. Dimas Loris, en 1578" a *Estudis Universitaris Catalans*, XIII (1928), p. 420 – 444; XIV (1929), p. 299 – 310; XV (1930), p. 94 – 114, 140 – 159, 250 – 257; XVI (1931), p. 58 – 81, 315 – 339; XVIII – XIX (1933).

MASÓ, V.: "L'arxiu parroquial de Fortaleny i les visites pastorals" a *Quaderns de Sueca*, VI, 1984, p. 41 – 54.

MASO TALENS, V.: *Fortaleny en el siglo XVIII a través de las visitas pastorales*, tesis de licenciatura, mecanografiada, Valencia, 1984.

MATEOS ROYO, José Antonio: "Los mandatos de visita de las iglesias de Daroca (siglos XVI-XVII) como fuente complementaria" a *Metodología de la investigación científica sobre fuentes aragonesas (actas de las VIII Jornadas)*, 1993, pp. 271-279.

MIGUEL GARCÍA, Isidoro: "El obispo y la práctica de la visita pastoral en el marco de la teología reformista" a *Memoria Ecclesiae*, XIV, 1999, pp. 362-363.

MIGUEL GARCÍA, Isidoro: "A propósito del formulario zaragozano de visita pastoral del año 1435: consideraciones metodológicas", a *Metodología de la investigación científica sobre fuentes aragonesas (actas de las VIII Jornadas)*, 1993, pp. 281-287.

MOLINÉ, E.: " Les relacions de les visites *ad limina apostolorum* dels bisbes d'Urgell (1597 – 1821)" a *Urgellia*, III, 1980, p. 419 – 481 i IV, 1981, p. 387 – 514.

MOLINÉ, E.: "Notícia de les visites pastorals de l'oficiat de Berga i Bagà, dels anys 1575 i 1576" a *XXIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Publicacions de l'Ajuntament, Berga, 1982, p. 231-233.

MOLINÉ, E.: "La visita canònica de l'Oficialat d'Agramunt, de l'any 1515" a *Urgellia*, VII, 1984-85, p. 441-488.

MUÑOZ SEBASTIÀ, Joan-Hilari: *Les parròquies de la Terra Alta a mitjans segle XVII. La visita pastoral de l'any 1638 i l'impacte de la Guerra dels Segadors*, Secció

d'Arqueologia del Patronat Pro Betea i Centre d'Estudis de la Terra Alta, Batea, 2004.

NUBOLA, Cecilia: *Conoscere per governare. La diocesi di trento nella visita pastorale di Ludovico Madruzzo (1579 – 1581)*, Il Mulino, Bologna, 1993.

NUBOLA, Cecilia et alia: *Fonti ecclesiastiche per la storia sociale e religiosa d'Europa: XV – XVIII secolo*, Il Mulino, Bologna, 1999.

NUBOLA, Cecilia: *Per una banca dati delle visite pastorali italiane. Le visite della diocesi di Trento (1537 – 1940)*, Il Mulino, Bologna, 1998.

NUBOLA, Cecilia, TURCHINI, Angelo: *Visite pastorali ed elaborazione dei dati. Esperienze e metodi*, Il Mulino, Bologna, 1991.

ORIEVE, M: "Visita pastoral del arzobispo Navarrete al arcedianato de Briviesca y otros arciprestazgos (1706-1709)" a *Boletín de la Institución Fernán González*, número 216, (1998), p. 117 – 146.

PEREA, Eugeni: *Església i societat a l'arxidiòcesi de Tarragona durant el segle XVIII. Un estudi a través de les visites pastorals*, Tarragona, 2000.

PÉREZ, S.L.: "Las primeras relaciones *ad limina* de la Diócesis de Mondoñedo" a *Estudios Mindonienses*, 4, 1985, p. 453 – 478.

PÉREZ MARTÍNEZ, Llorenç: *La visitas pastorales de Don Diego de Arnedo a la diócesis de Mallorca (1562 – 1572)*, Palma, 1963 – 1969.

PÉREZ GARCÍA, R: "Visita pastoral y contrarreforma en la archidiócesis de Sevilla (1600 – 1650)" a *Historia. Instituciones y documentos*, número 27, 2000, p. 205 – 233.

POCH, J.: "D. Gaspar de la Figuera, Obispo y Visitador. Sus relaciones con San José de Calasanz" a *Analecta Calasanciana*, 9, 1962, p. 355-463.

POLO, J.J.: La visita pastoral del obispo Pedro Jaime a la Diócesis de Albarracín (1598 – 1599) a *Teruel. Revista del Instituto de Estudios Turolenses*, números 77-78, Teruel, 1987, p. 237 – 260.

PONS ESTEL, Catalina: "La visitas pastorales de Don Diego de Arnedo. Repercusiones en el derecho matrimonial de la Iglesia particular de Mallorca" a *Memoria Ecclesiae*, XIV, 1999, p. 309 – 313.

PONS GÓMEZ, Vicenta Isabel: *Almassora en las visitas pastorales de los siglos XV al XIX*, Ajuntament de Almassora, 1991.

PUEYO COLOMINA, P.: "Las visitas pastorales: metodología para su explotación científica" en *Metodología de la investigación científica sobre fuentes aragonesas*, Volumen VIII, Universidad de Zaragoza, 1993, p. 218 – 267.

PUEYO COLOMINA, P.: "Propuesta metodológica para el estudio de la visita pastoral" a *Memoria Ecclesiae*, XIV, Oviedo, 1999, p. 479-542.

PUEYO COLOMINA, P.: "La visitas pastorales como fuente para el estudio de la religiosidad popular: el nivel de instrucción de la diócesis de Zaragoza a mediados del siglo XVIII" a *Jornadas sobre el estado actual de los estudios de Aragón*, Zaragoza, 1984, p. 621 – 623.

PUEYO COLOMINA, P.: "Noticia sobre uno de los libros de la visita pastoral hecha al arzobispado zaragozano los años 1731 a 1734" a *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, números 4 y 5, 1986, p. 323 – 336.

PUEYO COLOMINA, P.: *Iglesia y sociedad zaragozanas a mediados del siglo XVIII: la visita pastoral del arzobispo D. Francisco Añoa a sus diócesis (años 1745-1749)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1991.

PUIGVERT, Joaquim M. (editor): *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*, Universitat Girona – Diputació Girona, 2003.

ROBLES LLUCH, R., CASTELL MAIQUES, V.: "La visita *ad limina* durante el pontificado de Sixto V (1585-1590). Datos para una estadística general. Su cumplimiento en Ibero América" a *Anthologica Annu*, 7, Roma, 1959, p. 147-213.

RONCALLI, A.G.: *Gli Atti della visita apostolica di San Carlo Borromeo a Bergamo 1575*, Fontes Ambrosiani, XIII-XVII, 5 tomi, Firenze, 1936-1957.

ROSSELLÓ LLITERAS, J: „Censos de registros de visita pastoral de la diócesis de Mallorca“ a *Memoria Ecclesiae*, XV, 1999, p. 295 – 340.

ROYO GARCÍA, Juan Ramon: “Visitas pastorales de la Diócesis de Zaragoza (siglos XVI-XX)” a *Memoria Ecclesiae*, número 15, 1999, p. 441-469.

ROYO GARCÍA, Juan Ramon: “La visitas pastorales en la sede vacante del Archivo Capitular de la Seo de Zaragoza como fuente para la historia de las parroquias” a *Memoria Ecclesiae*, número 8, 1996, p. 77-91.

ROYO GARCÍA, Juan Ramón: “Las visitas pastorales como fuente de estudio de las devociones: método de trabajo” a *Metodología de la investigación científica sobre fuentes aragonesas*, Actas de las VI jornadas, 1991, p. 409-418.

ROYO GARCÍA, Juan Ramón: “El clergo de la Diócesis de Zaragoza a finales del siglo XVI a través de las visitas pastorales: metodología de estudio” a *Metodología de la investigación científica sobre fuentes aragonesas*, Actas de las VIII jornadas, 1993, p. 293-302.

ROYO MARTÍNEZ, J.: “Estudi de la visita pastoral a Picanya de l’any 1667” a *Torrens. Estudis i investigacions de Torrent i comarca*, número 12, 2000, p. 193 – 206.

ROYO MARTÍNEZ, J.: *Las visitas pastorales del pontificado de san Juan de Ribera en Picanya (1570-1600)*, Ajuntament de Picanya, 1996.

RUBIO, P: “Las visitas episcopales a los cabildos. Documentación en los archivos capitulares” a *Memoria Ecclesiae*, XIV, 1999, p. 17-98.

SASTRE PORTELLA, Florencio: “Visitas pastorales efectuadas a las parroquias de Menorca por los obispos de Mallorca y Menorca” a *Memoria Ecclesiae*, XV, Oviedo, 1999, p. 587-591.

SOLÀ COLOMER, Xavier: *La reforma catòlica a la muntanya catalana a través de les visites pastorals: els bisbats de Girona i Vic, 1587-1800*. Tesis doctoral, 2005.

SOLIS, C.: “Las visitas pastorales y el patrimonio y mobiliario de la Iglesia” a *Memoria Ecclesiae*, XIV, Oviedo, 1999, p. 411-450.

TELLECHEA, J.I.: "El formulario de la visita pastoral de Bartolomé Carranza, arzobispo de Toledo" a *Antológica Annu*, 4, Roma, 1956, p. 385-437.

TELLECHEA, J.I.: *El Obispo ideal en el siglo de la Reforma*, Roma, Iglesia Nacional Española, 1963.

TRENCHS, J., CÁRCEL, Maria Milagros: "Una visita pastoral del pontificado de San Juan de Ribera en Valencia (1570)" a *Estudis. Revista de Historia Moderna*, número 8, 1979, p. 71 – 86.

TRENCHS, J., CÁRCEL, Maria Milagros: "Les visites pastorals: metodologia d'estudi" a *Quaderns de Sueca*, Publicacions de l'Ajuntament de Sueca, Sueca, 1984, p. 9 – 29.

TRENCHS, J., CÁRCEL, Maria Milagros: "Visita pastoral de Andrés Mayoral arzobispo de Valencia a la villa de Ondara" a *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 1983, p. 131 – 155.

TRENCHS, J., CÁRCEL, Maria Milagros: "Las visitas pastorales de Cataluña, Valencia y Baleares" a *Archiva Ecclesiae*, números 22-23, 1979-1980, p. 401-500.

TRENCHS, J., CÁRCEL, Maria Milagros: "Visita pastoral de Andrés Mayoral, arzobispo de Valencia, a la villa de Ondara (1744)" a *Estudis. Revista de Historia Moderna*, número 9, 1981, p. 136 – 151.

TROPPER, P.G: *Die Berichte der Pastoralvisitationem des Gozer Erzbischofs Karl Michael von Attems in Karnten von 1751 bis 1762*, Viena, 1993.

TURCHINI, A., MAZZONE, U (eds.): *Le visite pastorali*, Bologna, 1985.

TURCHINI, A., MAZZONE, U (eds.): *Le visite pastorali. Analisi di una fonte*, Bologna, Il Mulino, Annali dell'Instituto Italo-germanico, 1990.

TURCHINI, Angelo: "Dai contenuti alla forma della visita pastorale", a *Ricerca storica e Chiesa locale in Italia. Risultati e prospettive*, Roma, 1995, pp.154-155.

TURCHINI, Angelo: "Una fonte per la storia della cultura materiale nel XV e XVI secolo. Le visite pastorali" a *Quaderni di Storici*, 11, 1976, p. 294-309.

VENARD, M. : « Le répertoire des visites pastorales. Premiers enseignements d'une enquête. I : Le répertoire comme instrument d'analyse » a *Revue d'Histoire de L'Église de France*, LXII, 1977, p. 214 -228.

VENARD, M. : « Les visites pastorales dans l'Église de France au XVI siècle. Evolution d'une institution » a PERONNET, M. (ed.): *Les Églises et leurs institutions au XVI siècle. Actes du V Colloque du Centre D'Histoire de la Reforme et du Protestantisme, Montpellier, Univ. Paul Valery, 1978*, p. 115-140.

VILLANUEVA (Jaume i Joaquim): *Viaje Literario a las Iglesias de España (1802 – 1852)*, XXII volums, Madrid.

ZEEDEN, E, LANG, P: *Kirche und visitation, Beitrage zur Erforschung des frühneuzeitlichen visitationswesens in Europa*, Stuttgart, 1984.

12. Annexos

Les visites pastorals de les parròquies d'Inca (1578 i 1581) i Búger (1596)

ART I ESSLÉSIA A LA MALLORCA DEL SEGLE XVI A TRAVÉS DE LES VISITES PASTORALS
DEL BISBE JOAN VIC I MANRIQUE (1573-1604)